

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HANBELİYYE’NİN MUATTILA TANIMLAMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman	Hazırlayan
Prof. Dr. Mehmet KUBAT	Mehmet AYDEMİR

MALATYA 2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HANBELİYYE’NİN MUATTILA TANIMLAMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Mehmet AYDEMİR

Danışman

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

MALATYA 2021

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet KUBAT'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Hanbelîyye'nin Muattıla Tanımlaması” başlıklı çalışmanın, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Mehmet AYDEMİR

ÖN SÖZ

Herhangi bir mezhebi, ortaya çıkmasına sebep olan birçok etkenden yalnızca bir tanesi ile yetinerek tanımlamak, araştırmacıyı çıkmaza sürükleyebilir. Bu durum, insan ürünü olan diğer bütün ideolojiler için de geçerlidir. Araştırma konusu yaptığımız Hanbeliyyenin muattıla tanımlaması konusu bu açıdan önem arz etmektedir. Zira kelâmî tartışmaların şiddetli bir şekilde yaşandığı, reddiyelerin zaman zaman karşı tarafa hakaret ve küfür içerikleriyle yöneltildiği bir zaman sürecinde Hanbelîyye'nin “muattıla” tanımlamasını anlamaya çalışmak, bizlere birtakım güçlükler çıkarabilmektedir.

İslâm tarihinde kırılma noktalarından biri olan Mihne süreci, Ahmed b. Hanbel ve sonraki takipçileri nezdinde birçok açıdan büyük etkiye sahip olmuştur. Mihne sürecinde ve daha sonraki dönemlerde muhalif kesimlerin nazarında, devlet desteğini arkasına alarak Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrini dayatmaya çalışan Mu'tezile'ye karşı ciddi bir nefret uyanmıştır. Özellikle de bu sorgulamalara mâruz kalan Ahmed b. Hanbel'in takipçileri için farklı bir süreç gelişmiştir. Bu tarihten itibaren “Kur'ân mahlûktur” söylemine karşı, Allah'ın kelâmı başta olmak üzere O'nun isim ve sıfatları konularında müstakil risaleler ve eserler yazılmaya başlanmıştır. Özellikle Ehl-i Hadîs'in Hanbelî kanadının meydana getirdiği reddiye tarzı eserler bir külliyat halini almış ve böylece geniş bir literatür ortaya çıkmıştır.

Hanbelîyye'nin Muattıla Tanımlaması başlıklı çalışmamız Giriş, üç bölüm ve Sonuç'tan oluşmaktadır.

Birinci Bölüm'de, Hanbelîyye'nin bir mezhep olarak teşekkül sürecini ve mezhebin kurucu ismi Ahmed b. Hanbel'in hem mezhep nezdinde hem de İslâm düşünce tarihindeki konumunu ele almaya çalıştık. Bu bölümde ayrıca Hanbelîyye'nin dini anlama noktasında üzerinde odaklandığı temel esasları inceledik ve Hanbelîyye mensuplarının tevhid inancına genişçe yer verdik.

İkinci Bölüm'de, kelâmî tartışmaların üzerinde yoğunlaştığı Allah'ın isim ve sıfatlarını ele aldık. Bu bağlamda tartışmanın kökeni ve baş aktörlerine değinerek Hanbeli mezhebinin, Allah'ın isim ve sıfatlarına temel yaklaşımlarını ve tevhid'i taksim etme yöntemini zikrettik.

Üçüncü Bölüm’de ise Hanbelîyye âlimlerinin mezhepleri tasnif ederken bir bakıma turnusol kâğıdı işlevi gören Allah’ın isim ve sıfatlarına yaklaşım tarzını ele alıp değerlendirdik. Bu bağlamda Hanbelîyye’nin Muattıla kavramının mahiyeti, kapsamı ve kullanımı hakkındaki görüşlerini işledik. Bu bölümde ayrıca, Hanbelîyye âlimlerinin muhalif mezhepleri tasnif ederken bir ölçüt olarak kullandıkları bu esasın ne gibi olumsuz sonuçları beraberinde getirdiği üzerinde durduk.

Araştırma konusunun belirlenmesi ve çalışma sürecindeki katkılarıyla beni yönlendiren tez danışmanım sayın Prof. Dr. Mehmet Kubat hocama teşekkür ederim.

Gayret bizden, başarı Allah’tandır.

Mehmet AYDEMİR

Malatya, 2021

ÖZET

İslâm düşünce tarihinde Cehmiyye ile gündeme gelen Allah'ın sıfatlarını inkâr etme eğilimi, Mu'tezile ile birlikte uç noktaya ulaşmıştır. Selef döneminde karşılaşılmayan bu düşünce biçimi, mezhepler tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu duruma karşı en sert tepkiyi ortaya koyanların başında Hanbelî mezhebi mensupları gelmektedir. Bunun sebebi, mezhebin kurucusu Ahmed b. Hanbel'in Mihne olaylarında maruz kaldığı kötü muameledir. Ahmed b. Hanbel ve takipçileri, Allah'ın sıfatlarını inkâr etme düşüncesine karşı çıkmış ve bu yönde büyük bir reddiye geleneği oluşturmuşlardır. Başta Cehmiyye ve Mu'tezile ile kayıtlı olan bu reddiyeler, daha sonra Ehl-i Sünnet kelâmcılarını da içerisine alacak biçimde genişlemiştir. Yalnızca, Allah'ın sıfatlarını inkâr edenler için değil, Allah'ın herhangi bir isim veya sıfatını selef düşüncesinin aksine kabul eden kimseler için de “muattıla” kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada, Hanbelî âlimlerin Muattıla ile kimi ve neyi kastettiği üzerinde durulmuş; Hanbelî âlimlerinin başvurdukları ölçütlerin, mahiyet ve kapsamı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selef, Ahmed b. Hanbel, Cehmiyye, Hanbelîyye, Muattıla, Ta'til.

ABSTRACT

The tendency to deny the attributes of Allah, which came to the fore with the Jahmiyya in the history of islamic thought, reached its extreme with Mu'tazila. This belief, which was not encountered in the predecessor period, was met with reaction by the sects. The Hanbali sect was one of those who showed this reaction most harshly. The reason for this is that the founding imam of the sect, Ahmad b. Hanbal's treatment during the mihna events. Ahmad b. Hanbal and his followers, who will come later, opposed the idea of denying the attributes of Allah and created a great tradition of rejection in this direction. These refutations, which were registered with the Jahmiyya and Mu'tazila at first, were later expanded to include the theologians of the Ahl as-Sunnah.

Keywords: Salaf, Ahmad b. Hanbal, Jahmiyya, Hanbaliyya, Muattila, Ta'til

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	iv
GİRİŞ.....	1
I. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	2
II. ÇALIŞMANIN KAPSAMI.....	2
III. ÇALIŞMANIN METODU	2

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HANBELİYYE MEZHEBİ	3
1. Ahmed b. Hanbel ve Hanbeli mezhebi	3
1.1. Mihne Süreci	5
1.2. Reddiye Geleneği.....	8
2. Hanbeli Mezhebinin Dini Anlama Metodu	9

İKİNCİ BÖLÜM

2. ALLAH'IN İSİM VE SIFATLARI MESELESİ	12
2.1. İsim ve Sıfat Tevhidinde Dair Tartışmaların Kökeni	12
2.2. Allah'ın Sıfatları Konusunda İki Temel Yaklaşım: Sıfâtiyye ve Muattıla .	16
2.3. Hanbeliyye'nin Tevhid Anlayışı.....	19
2.3.1. Hanbeliyye'nin Tevhid'i Taksimi.....	21

2.3.1.1. Ulûhiyyet Tevhidi	24
2.3.1.2. Rubûbiyyet Tevhidi	26
2.3.1.3. İsim ve Sıfat Tevhidi	27

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HANBELİLERE GÖRE MUATTILA	30
3.1. Hanbeliler Tarafından Muattıla'nın Sınıflandırılması	30
3.1.1. Allah'ın İsim ve Sıfatlarını Bütünüyle Ta'til Edenler	30
3.1.1.1. Cehmiyye.....	31
3.1.2. Yalnızca Sıfatları Ta'til Edenler	37
3.1.2.1. Mu'tezile	38
3.1.3. Bir Kısmını Kabul Edip Bir Kısmını Ta'til edenler	41
3.1.3.1. Küllâbîyye	42
3.1.3.2. Eş'arîyye.....	45
3.1.3.3. Mâturîdiyye	48
SONUÇ	51
KAYNAKÇA	55

KISALTMALAR

AİBÜ	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
b.	Bin
Hız.	Hazreti
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
IBAD	Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi
KURAMER	Kur'an Araştırmaları Merkezi
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
vd	Ve diğerleri

GİRİŞ

Ashab ve onları takip eden tabiin döneminde Müslümanların dini konuları anlamada izledikleri yöntem, Hz. Peygamber'in metoduna uygun tarzda şekillenmiştir. Bu dini konu ister alelade fikhî bir mesele olsun, isterse temel inanç meselelerini ilgilendiren bir konu olsun fark etmezdi. İslam'ın ilk döneminde dini alanda ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Kur'ân ve Sünnet'e arz edilmesi yoluyla çözüme ulaştırılırdı. Anlaşılmayan dini meseleler kişisel yorum ve çıkarımlarla değil, daha çok nassa bağlı kalınarak halledilirdi. Henüz kelâm ilminin yaygınlık kazanmadığı bu dönemde, aklın görevi itaat etmekle sınırlıydı. Diğer hususlarda olduğu gibi tevhide yaklaşım tarzını da Kur'ân ve Sünnet'in çizdiği sınırlar belirliyordu. Kelâm ilminin yaygınlaşması ve karşılık bulmasıyla farklı bir yöntem revaç bulmaya başladı. Bu süreçte artık dini alanın temelini oluşturan inanca dair konularda aklın rolü ön plana çıkıyordu.

İslam dünyasında Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan'ın öncülük ettiği Cehmiyye mezhebiyle birlikte Allah'ın isim ve sıfatları başta olmak üzere temel itikadî esaslar farklı bir tarzda ele alınmaya başlanmıştır. Cehm b. Safvan'dan Mu'tezile'ye intikal eden bu yaklaşım tarzı, Ehl-i Hadîs çevreleri tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır. Mu'tezile'nin devlet desteğiyle birlikte Me'mun dönemiyle başlayan, Mu'tasım döneminde devam eden ve Vâsık dönemine kadar süren Mihne uygulamaları, başta pek hoş karşılanmayan kelâmî yönetime daha da fazla öfke gösterilmesine sebebiyet vermiştir. Ehl-i Hadîs'in önde gelen isimlerinden Ahmed b. Hanbel'in Mihne sürecindeki kararlılığı ve direnişi takipçileri için de bir sünnet niteliği taşımıştır. Allah'ın sıfatlarını inkâr edenlere karşı Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere takipçileri tarafından reddiye usulü eserler yazılmaya başlanmış ve bu fikrî olarak ciddi bir yankı uyandırmıştır.

Hanbelî âlimler, Allah'ın sıfatlarına iman edilirken ta'til, tekyif, teşbih, te'vil, tahrif ve temsil olmaksızın iman edilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Birbirleriyle bağlantılı olan bu kavramları reddederek ancak saf tevhid inancının gerçekleşeceğine vurgu yapıyorlardı. Fakat bu kavramların kapsamını belirlemek çok da kolay değildi. Yalnızca tek bir sıfatı yorumlayan kimse ile onu kökten reddeden bir kimse aynı kategoride mi değerlendirilecekti? Hanbelî âlimler, sıfatları selefın anlayışından farklı anlamayı genel

olarak “Muattıla” kavramı ile ifade ederek bu başlık altında değerlendirmenin gerekli olduğunu savunmuşlardır.

I. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada, Allah’ın isim ve sıfatlarına yaklaşımda Hanbelî mezhebini diğer mezheplerden ayıran temel noktalarını belirlemeyi amaçladık. Selef ve halef ayrımında genel olarak selef çizgisi içerisinde kabul edilen Hanbelîyye’nin, selef metodunu takip eden diğer mezheplerden hangi yaklaşımlarıyla temayüz ettiği üzerinde durmayı hedefledik. İslam düşünce tarihinde, sıfatlar konusunu kendisine has bir biçimde ele alan Hanbelîyye’nin tarihi süreç içerisinde ne gibi sonuçlara vardığı üzerinde durduk. Özellikle, Allah’ın sıfatları üzerinde yoğunlaşan tartışmaların temel kavramları içerisinde olan ta’til kavramının çerçevesini çizmeye çalıştık.

Kavramların ne ifade ettikleri kadar kullanımları da önem arz etmektedir. Bu nedenle Muattıla kavramının öncelikle genel anlamda ne ifade ettiğini, daha sonra bu kavramın Hanbelî mezhebinde nasıl anlaşıldığını tespit etmeye çalıştık.

II. Çalışmanın Kapsamı

Hanbelî mezhebinin görüşleri bağlamında ta’til kavramı incelenirken, konu genel olarak ilk dönem Hanbelî âlimlerinin yaklaşımı başta olmak üzere müteahhir dönem takipçilerinden İbn Teymiyye ve İbn Kayyım’ın görüşlerine de büyük ölçüde yer verilmiştir. Bu konuda ilk dönem Hanbelî âlimlerinin, muhaliflerine karşı verdiği reddiyeler çalışmanın kapsamını belirlemiştir.

III. Çalışmanın Metodu

Hanbelî mezhebinin kendi temel kaynaklarından hareketle, yargılayıcı ve tanımlayıcı yaklaşımdan uzak bir şekilde ele aldığımız çalışmada, mezhebin kendi görüşlerini olduğu gibi aktarmaya çalıştık. Bu konuda tümdengelim araştırma yönteminden yararlandık. Mezheplerin kendi aralarındaki eleştirilerini onların argümanlarını zikrederek aktarmaya gayret ettik. Allah’ın sıfatları üzerindeki tartışmalara değinmeden önce belli başlı sıfatları ve bu sıfatların ele alış yöntemleri üzerinde durduk. Hanbelî mezhebinin akaid kitaplarında sıklıkla yer verdiği Allah’ın sıfatları meselesine dair yaklaşımını şekillendiren tarihi ve dini sebepleri izah etmeye çalıştık. Mezhebin

kurucu imamı Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere ilk dönem Hanbelî âlimlerinin söylemlerine yer verdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

HANBELİYYE MEZHEBİ

1. Ahmed b. Hanbel ve Hanbelî Mezhebi

Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) hadis, fıkıh, akaid ve ahlâk gibi dinin birçok alanına ilişkin sorulara verdiği cevapları bir araya getiren öğrencilerinin eliyle temeli atılan Hanbelî mezhebi,¹ fikhî mezhep olması kadar itikadî bir mezhep olma niteliği de taşımaktadır. Esasen tarih sahnesinde yer edinmesini sağlayan etkenlerin daha çok itikadî içerikli olduğu da söylenebilir.² Ahmed b. Hanbel'in fakihliği konusunda anlaşmazlıklar gündeme gelmişse de muhaddis, zahid ve akaid bilginin olma konusunda tartışma pek gündeme gelmemiştir. Öyle ki Ahmed b. Hanbel'in kendisine farklı konularda sorulmuş altmış bin soruya, rivayetleri esas alarak cevap verdiği bildirilmektedir.³

Herhangi bir mezhebi veya dini grubu ele alırken içerisinde yetiştiği sosyal, kültürel ve siyasal ortamı göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekmektedir. Hanbelî mezhebini de bu çerçevede düşündüğümüzde, Ahmed b. Hanbel'in içerisinde doğduğu ve yetiştiği sosyo-politik ortamın etkisi ve çeşitli tarihi ve siyasi şartlar, mezhebin tedvin ve teşekkülü bakımından önemli bir yere sahiptir.⁴ Bu arka plan, mezhebin dini alanda olduğu kadar sosyal ve siyasal sahada da varlığından söz ettirmiştir. Bu yüzden Hanbelî mezhebini, dini bir hareket olmasının yanında sosyal bir hareket olarak niteleyenler de olmuştur.⁵ Genel olarak mezhep mensuplarının da sosyal hayatlarında müdahaleci; ferdi hayatlarında ise zâhidâne bir yaşama sahip olduklarını ve farklı dönemlerde birtakım politik roller üstlendiklerini söylemek mümkündür.⁶ Bu tavır, Hanbelî mezhebini diğer büyük fıkıh mezheplerinden ayıran özellik olarak da zikredilebilir. Hanbelî mezhebinin sosyal hayata dair müdahaleci tavrı benimsemesiyle de⁷ temayüz etmiştir.

¹ Ferhat Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 92.

² Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2016), 28.

³ Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn Ebû Ya'la, *Tabakatü'l-Hanabile* (Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifal, 1999), 1/13.

⁴ Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 93.

⁵ Nimrod Hurwitz, *Ahmed b. Hanbel ve Teşekkülü'l-mezhebi'l-Hanbeli* (Beyrut: eş-Şebeketü'l-Arabiyye li'l-Ebhas ve'n-Neşr, 2011), 138.

⁶ Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 128.

⁷ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih* (Beyrut: Dâr al-kutub al-İlmiyya, 1987), 7/113-114.

Ahmed b. Hanbel, dört büyük mezhep imamı arasında sayılan imamların sonuncusu olarak kabul edilir. İlk tabakat yazarının Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harûn el-Hallâl'in (ö.311/923) olmasına bağlayarak ilk teşekkül eden fıkıh mezhebinin de Hanbelî mezhebi olduğunu söyleyenler olsa da bu durum, mezhebin, teşekkül ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.⁸

Müslümanların tevhid inancına dair karşılaştığı felsefî ve kelâmî çözümlemelere karşı Hanbelî mezhebinin geliştirdiği izahlar da İslâm düşüncesinin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir.⁹ Hanbelî mezhebinin itikadî metinleri ve görüşleri, reddiye üzerine kurulu olsa da bu kaygının, İslâm'ın ilk döneminde dinin saf halini yaşayan selef-i sâlihîn'in inancına dönüşü hedeflediğini söylemek mümkündür. Ahmed b. Hanbel'i, Selefiyye'nin itikaddaki imamı olarak kabul etmek, bu anlamda isabetli kabul edilebilir.¹⁰ Eserlerinde yer verdiği konular ve hedef aldığı fırkalara yönelttiği eleştiriler takipçileri tarafından devam ettirilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in itikada ilişkin tartışmaların merkezinde yer alması ve bu konularda cevap vermekten çekinmemesi, sonraki takipçileri için de örneklik teşkil etmiş ve mezhep mensuplarının katı bir karaktere sahip olmalarının üzerinde belirleyici olmuştur. Hanbelî mezhebinin "gelenekçiliğin merkezinde"¹¹ kabul edilmesi de daha çok itikada dair geliştirdikleri izahlardan kaynaklı olduğu söylenebilir. Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere, ilk dönem Hanbelî âlimlerin eserleri incelendiğinde, metinlerde reddiyeci üslup fark edilecektir.¹²

Mihne sürecinde, Kur'an'ın yaratılmışlığını reddetme konusundaki tavrı, Ahmed b. Hanbel'in şöhretinin artırmasına ve Ehl-i Hadîs'in öncüsü olarak kabul görmesine vesile olmuştur.¹³ Daha sonra gelecek olan Hanbelîler de buna bağlı olarak Mihne'yi kendileri için bir hareket noktası belirlemişlerdir. Bu vesileyle insanların Ahmed b. Hanbel sevgisi,

⁸ Christopher Melchert, *Sünni Düşüncesinin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık* (İstanbul: Klasik, 2018), 60.

⁹ Louis Gardet, *İslam Teolojisine Giriş* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 22.

¹⁰ Ethem Ruhi Fırlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı yayınları, 2014), 144.

¹¹ George Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi* (İstanbul: Klasik, 2019), 29.

¹² Bk. Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'Zenadîka ve'l-Cehmiyye* (Riyad: Dâru's-sebât li'n-neşr ve't-tevzi', 2003); ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *er-Red ale'l-cehmiyye* (Kahire: el-Mektebetül-İslâmiyye, 2010); İbn Mende, Ebû Abdullah, *er-Red ale'l-cehmiyye* (Medine: Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 1994)

¹³ Melchert, *Sünni Düşüncesinin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, 77.

sünnete bağlılığın bir ifadesi olarak kabul edilir hale gelmiştir.¹⁴ Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855), Ahmed b. Hanbel'den razı olmayan kimsenin bid'atçı olduğunu vurgular.¹⁵ Burada bid'at kavramının kullanımının itikadla ilişkili olduğunu söylemek gerekir.¹⁶ Takipçileri nezdinde bir nevi turnusol kâğıdı işlevi gören İmam Ahmed, mezhebin karakteristiğinin şekillenmesinde de birinci derecede etkili olmuştur.

Biz de bu çalışmamızda, Hanbelî mezhebinin fikhî yönünden çok, itikadî yönü üzerinde durarak tevhid inancına dair kabul ettikleri esaslar ışığında, muhalif görüşlere yaklaşımlarını ele almaya çalışacağız. Mezhebin itikadî yönünün şekillenmesinde önemli rol oynadığını düşündüğümüz iki unsura yer vereceğiz.

1.1. Mihne Süreci

Sözlükte “sorguya tabi tutmak, sınamak, sıkıştırmak, dövmek, bir şeyin hakikatini araştırmak” gibi anlamlara gelen mihne,¹⁷ İslâm tarihinde dini-siyasi bir hadise olarak başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere dönemin ilim adamlarını, Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikri konusunda zorlama ve bu konuda imtihana tâbi tutmayı ifade etmektedir.¹⁸ Abbasi halifesi Me'mûn (ö.218/833) ile başlayan ve Mütevekkil (ö. 247/861) dönemi ile sonlanan süreçte, “Halku'l-Kur'ân Fitnesinin” devletin tüm kademelerinin olaya dâhil olduğu bir hadise olarak zikretmek mümkündür.¹⁹ ‘Kur'ân'ın yaratılmışlığı’ fikrini ortaya atan ilk kişinin genel kabule göre Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) olduğu yönündedir.²⁰ Ca'd b. Dirhem, Allah'ın sıfatlarını inkâr etmeye bağlı olarak Allah'ın kelâmının da mahlûk olduğu sonucuna vardı. Ca'd b. Dirhem'in öne sürdüğü bu görüşü Kureyş müşriklerinin küfrü kadar çirkin görüş olarak niteleyen Ehl-i Hadîs âlimleri de olmuştur.²¹ Her ne kadar Ca'd ile birlikte ortaya çıktığı savunulsa da, bu düşüncenin,

¹⁴ Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu* (Ankara: OTTO, 2015), 67-69.

¹⁵ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakatü'l-Hanabile*, 1/32.

¹⁶ M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehli-Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi* (Ankara: OTTO, 2011), 51-52.

¹⁷ Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *El-Kamusü'l-Muhit* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1233; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisânü'l-Arâb* (Kahire: Dârü'l-mâârif, 2007), 4150; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 39-40.

¹⁸ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, 39.

¹⁹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, 42.

²⁰ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 5/433.

²¹ Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid ed-Dârimî, *Er-Red Ale'l-Cehmiyye* (Kahire: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 2010), 31.

siyasal ve toplumsal alanda karşılık bulması halife Me'mûn döneminde olmuştur.²² Halku'l-Kur'ân tartışmalarının son bulması ise Mütevekkil'in emriyle birlikte bu tartışmalarda görev yapan baş kadı İbn Ebû Duâd'ın (ö. 240/854) görevden uzaklaştırılması ile gerçekleşmiştir.²³ Mihne uygulamalarının son bulması yeni bir döneme girişi ifade ediyordu. Dönemin popüler mezhebi Mu'tezile çöküşe geçmiş, buna mukabil Ahmed b. Hanbel özelinde Ehl-i Hadîs ün kazanmıştır.²⁴

Bu hadise, İslâm düşünce tarihinin seyrinde kırılma noktalarından biri olmuştur. Dini-siyasi birçok sonucu olan bu uygulamanın, özelde Hanbelîlik üzerinde olduğu kadar genel olarak Ehl-i Hadîs'in fikrî sisteminde mühim bir rol oynamıştır.²⁵ Farklı halifeler döneminde meydana gelen bu tartışmalar, siyasi ve mezhebi zıtlaşmaların dayanak noktası haline gelmiş ve insanların birbirlerine düşmanlık beslemesinin ölçütü olmuştur.²⁶

Her ne kadar farklı dönemlerde Ehl-i Hadîs yöntemini takip eden mezhep ve âlimler ortaya çıkmışsa da bu daha çok Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîlik ile özdeşleştirilmiştir. Zira Ahmed b. Hanbel'in Kur'ân'ın yaratılmadığı konusundaki net tavrı, onu Ehl-i Hadîs düşüncesinin sembol ismi haline getirmiş ve bir nevi Ehl-i Hadîs, onunla ve onun takipçileriyle anılır hale gelmiştir.²⁷ Sonraki Hanbelîler de Ahmed b. Hanbel ile alaka kuran her Ehl-i Hadîs mensubunu, onun ashâbı olarak göstermeye çalışmışlardır.²⁸

Birçok menkıbevî anlatılara sebep olan mihne, Hanbelîler nezdinde tevhid-küfür savaşı olarak görülmesi hasebiyle aynı zamanda bir kahramanlık öyküsü halini almıştır. Ahmed b. Hanbel'in mücadelesi olmasaydı İslâm'ın kaybolup gideceğine inanılmış,²⁹ Ahmed b. Hanbel'in çizdiği yolun ulaşılamaz ulvî bir yol olduğuna kanaat edilmiş³⁰ dahası Ahmed b. Hanbel'in vefatının yirmi bin kişinin Müslüman olmasına vesile olduğu

²² Mehmet Mahfuz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 14.

²³ Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 25.

²⁴ İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 74.

²⁵ Sönmez Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arkapları: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 62.

²⁶ Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 26.

²⁷ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 408.

²⁸ Kırbaçoğlu, *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabı'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, 73.

²⁹ Ya'lâ, *Tabakatü'l-Hanabile*, 1/29.

³⁰ Ya'lâ, *Tabakatü'l-Hanabile*, 1/30.

rivayet edilmiştir.³¹ Bu ve benzeri rivayetler tartışmaya açıktır. Fakat bu rivayetler göz önünde bulundurulduğunda Ahmed b. Hanbel'in takipçileri nezdinde nasıl bir konumda olduğu anlaşılabilir.

Mihne'de kelâmullah başta olmak üzere Allah'ın sıfatları gibi itikadî konuların tartışılması ve Ahmed b. Hanbel'in bu konuda eserler yazması, Hanbelîliğin fikhî yönünden ziyade itikadî yönüyle ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle tevhide dair itikadî görüşleri, buna bağlı olarak şekillenmiştir. Hanbelî mezhebi, bir nevi mihne sürecine ve ondan sonraki olaylara bağlı olarak ortaya çıkmıştır.³²

Ahmed b. Hanbel'in vefatının ardından onu takip edenler arasında yöntem ve tavır bakımından farklılıklar meydana gelmiştir. Mezhep içerisinde aşırı uçlarda hareket eden 'Haşvi' temayülde kimseler olduğu gibi, dengeli tavrı korumaya çalışanlar da olmuştur.³³ Mihne'de Ahmed b. Hanbel'e uygulanan baskıcı yaklaşımı eleştirenler, daha sonraki dönemlerde rövanş alırcasına Mu'tezile'nin uyguladığı bu yaklaşımı kendisinden olmayanlara karşı uygulayanlar olmuştur.³⁴

Ahmed b. Hanbel, Mihne fitnesine son vermesinden dolayı Mütevekkil'e hayır dualarda bulunsa da, iktidarla arasında sürekli dengeli bir mesafe gözetmiştir.³⁵ Kendisine mihne uygulayanlara karşı ayaklanmayı tavsiye edenleri tasvip etmemiş ve sabır ile yöneticiye itaat etmeyi öğütlemiştir.³⁶ Ahmed b. Hanbel'i ikna edemeyen Mütevekkil, yönünü başka âlimlere çevirmiş ve ilk başlarda tartışılmasını yasakladığı itikadî konuları, seçtiği âlimler üzerinden Mu'tezile ve Cehmiyye'ye karşı tekrardan gündem edilmesini sağlamıştır.³⁷ Mütevekkil'in reddiye için görevlendirdiği âlimlerin yaptığı reddiyeler,

³¹ Ya'lâ, *Tabakatü'l-Hanabile*, 1/35.

³² İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 80.

³³ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, 67; Nagihan Emiroğlu, "Bahrî Memlûkler Döneminde Hanbelî-Eşarî Münasebetleri" *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* (2019), 5.

³⁴ Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *El-Bidâye Ve'n-Nihaye* (Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1990), 11/146; Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübki, *Tabakatü's-Şafiyyeti'l-Kübra* (Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1964), 6/172; Söylemez, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, 171.

³⁵ Ebû Ali Hanbel b. İshâk b. Hanbel eş-Şeybânî Hanbel b. İshak, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Kahire, 1983), 83-84.

³⁶ Hanbel b. İshak, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 71.

³⁷ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Müluk Ve'l-Ümem* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 11/207.

Hanbelî akaidinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu durumun oluşmasında halife etkisinden bahsedilebilir.

Karşıt tavrını daha çok ilmî zeminde sürdürmeyi tercih eden Ahmed b. Hanbel'in takipçileri, onun politik bir muhalif yönüne de dikkatleri çekmiş ve bazen bu yönü ilmi yönünün gölgesinde kalmıştır.³⁸ Bu yönüyle Hanbelîliği, diğer fikhî mezheplerden ayırmak mümkündür. Tartışmalardan, çekişmelerden çekinmeyen Hanbelî mezhebinin, halk nezdinde diğer mezhepler kadar takipçi bulamamasının sebeplerinden biri olabilir.

1.2. Reddiye Geleneği

Ahmed b. Hanbel'in mihne karşısındaki duruşu ve sunduğu reddiyeler, kendisini takip edenler tarafından da benimsenen bir sünnetin başlatıcısı olduğu söylenebilir. Kelâmullah'ın yaratılmışlığını savunanlara karşı verdiği mücadele, takipçileri nezdinde örnek alınması bir davranış olarak algılandı. Bunu, yazmış olduğu *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye* eserinin bir yazım türü halini almasından görebiliriz. Takipçileri de bu eserden ilham alarak *er-Red 'ale* diye başlayan kitaplar yazmaya başladı ve bu durum gelenek halini aldı.³⁹ Ahmed b. Hanbel'in hedefinde ağırlıklı olarak Kur'an'ın yaratılmışlığını savunan Cehmiyye varken sonraki dönemdeki takipçileri tarafından farklı mezhep ve düşünceler de hedefe oturtulmuştur.⁴⁰

Hanbelîlerin, Kur'an'ın yaratılmışlığını savunanlar başta olmak üzere farklı dini yapılara cevap yetiştirmeye çalışan bir karakteristiğe sahip olmalarının altında, dine sonradan girdirilen bid'at ve hurafelere karşı sert bir şekilde karşı çıkmaları gösterilebilir.⁴¹ Bid'at karşıtlığı, yalnızca Hanbelî mezhebine ait bir özellik olmamakla birlikte Hanbelî mezhebiyle özdeşleşmesinin sebeplerinden biri, bu söylemi daha fazla gündem etmelerinden dolayıdır. Kimi zaman da bid'at karşıtlığı, metinlerde reddiye yazmanın ötesine giderek fiili bir karşıtlığı da beraberinde getirmiştir.⁴² Bid'at düşmanlığının fiili karşıtlığa dönüşmesinde, Ahmed b. Hanbel'in mihne'de sergilediği tavrın büyük etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar Ahmed b. Hanbel,

³⁸ Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 98.

³⁹ William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 179.

⁴⁰ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, 83.

⁴¹ Zübeyir Bulut, *Hanbeli Akaid Sistemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2003), 135.

⁴² İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 158.

takipçilerine sabretmelerini, isyan etmemeleri gerektiğini tavsiye etse de bu herkes tarafından eşit derecede karşılık bulmamıştır.⁴³

Hanbelî mezhebinin inanç sisteminde, ilkesel olarak re'y ve kelâm karşıtlığı mevcuttur.⁴⁴ Az kullanan ile çok kullanan gibi bir ayrıma gitmeksizin re'y ve kelâm sahiplerini eleştiriye tabi tutmaktadırlar. Ahmed b. Hanbel'in Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusunda ılımlı davrananları daha sert bir dille eleştirdiği aktarılmaktadır.⁴⁵ Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusunda fikir öne sürmek bir tarafa, herhangi bir konuda en ufak bir re'y belirtisi, eleştirilerin odağı haline geliyordu.

Ahmed b. Hanbel ve takipçilerinin bid'at karşıtlığı, dinin aslına çağrı ve sünnet vurgusu gibi söylemlere sarılmasında, Ahmed b. Hanbel'in muhaddis kimliği de belirleyicidir. Zira zayıf hadis rivayetine müsamaha gösteren Ahmed b. Hanbel için⁴⁶ nass dinin yegâne kaynağı ve koruyucusudur.

Cehmiyye'ye reddiye ile başlayan dışlayıcı söylem, esasında re'y taraftarlarını tamamıyla içine alan bir söylemi kapsıyordu.⁴⁷ Görünürde sadece Cehmiyye'ye yönelik olsa da re'y yöntemini benimseyen herkese dönük bir eleştiriydi.

2. Hanbeli Mezhebinin Dini Anlama Metodu

Sahâbe, tâbiîn, müctehid imamlar ve seçkin muhaddislerin benimsediği yolu, takip edilen yol olarak kabul eden⁴⁸ Hanbelîlerin, dinin esaslarına yaklaşımı da bu yönde şekillenmiştir. Ahmed b. Hanbel, temel inanç esaslarını nakil ışığında belirlemiş ve bu konuda aklın müdahalesine yer vermemiştir.⁴⁹ Yalnızca akaid'e dair görüşleri değil fıkıh, ahlak ve sosyo-politik görüşleri de rivayet temelli oluşmuştur. Mezhebin, rivayet temelli gelişmesinde, Hanbelî bilginlerinin hadis ilmiyle ve aktarımıyla uğraşmalarının etkisi vardır.⁵⁰ Kendisi bir muhaddis olan Ahmed b. Hanbel, hadis aktarımını yalnızca mesleki

⁴³ Hanbel b. İshak, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 71.

⁴⁴ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arkapları: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 66.

⁴⁵ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, 87.

⁴⁶ Mahmud Tahhan, *Yeni Hadis Usulü, Teysiru Mustalahi'l-Hadis* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 80.

⁴⁷ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, 99.

⁴⁸ Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa ed-Dumi Abdülkadir Bedran, *El-Medhal İla Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 49.

⁴⁹ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2017), 235.

⁵⁰ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arkapları: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 63.

bir uğraşı olarak değil aynı zamanda dinin anlaşılması için yegâne kaynaklardan biri olarak benimsemiştir.

Dinin anlaşılması ve aktarımında kişisel yorumlara karşı çıkan Hanbelî mezhebi, bu konuda akli önceleyenleri de sert bir dille eleştirmişlerdir.⁵¹ Akıl karşıtlığının bu boyuta gelmesinde Ahmed b. Hanbel'in, mihne'de akli kullanarak Allah'ın sıfatları konusunda genel kabule aykırı fikir öne sürenlere karşı beslediği öfke yatmaktadır. Zira mihne olaylarının, Hanbelî mezhebinin oluşumunda büyük bir rolü mevcuttur.⁵² Ahmed b. Hanbel, inanç esasları konusunda akli çıkarımlar yapanlara karşı durmuş ve onlarla tartışmaktan da geri durmamıştır. Kur'ân ve sünnet ışığında muhaliflere cevap vermeyi kendisine görev addetmiştir.⁵³

Tevhid inancının, rivayet dışı verilerle savunulamayacağı görüşüne dayanan Hanbelî mezhebi, Allah'ın kendisini nasıl tarif etmişse öyle tarif edilmesi gerektiğini savunmuş⁵⁴, bunun ötesine giderek akıl ışığında Allah'ın sıfatlarının keyfiyeti hakkında yorum yapmayı bid'at saymıştır. Din nasıl tevarüs etmişse öyle devam edilmesi gerektiğine itikad etmişlerdir. Yeni bir görüş ortaya atılacaksa bunun Hz. Peygamber ve ashabı nezdinde bir karşılığı olması gerektiğini savunmuşlardır. Böyle bir temele dayanmayan her görüş her akli çıkarım dinde yeni bir şey uydurma olarak kabul edildiğinden reddedilmekteydi.⁵⁵

Hayatın her alanında emir ve tavsiyeleri bulunan Hz. Peygamber'in dinin en temel gayesi olan tevhid esasları konusunda da Müslümanlara gerekenleri öğretmiştir. Hanbelî mezhebi de, Hz. Peygamberin görüş belirtmediği bir konu üzerine Müslümanların da konuşmaması gerektiğini savunmuştur.⁵⁶ Hz. Peygamber'in: *"Herhangi bir ihtilafla karşılaştığınızda size düşen, benim sünnetime ve râşid halifelerin sünnetine uymaktır."*⁵⁷ hadisinin mezhep açısından hareket noktası olarak kabul edildiğini söylemek mümkün olabilir. Hanbelî mezhebi her ne kadar rivayeti dayanak noktası yapsa da hüküm çıkarma

⁵¹ Kutlu, *Selefililiğin Fikri Arkapları: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 65.

⁵² İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 106.

⁵³ Bulut, *Hanbeli Akaid Sistemi*, 48.

⁵⁴ Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 181.

⁵⁵ Kırbaçoğlu, *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, 149.

⁵⁶ Kırbaçoğlu, *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, 149.

⁵⁷ Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dar al-Alamiya, 2009), 7/16.

konusunda içtihadı büyük önem vermiştir.⁵⁸ Bir mezhebin ilerleyebilmesi için gelişmesi, yayılması, problemlere açık olması ve çağa uygun fıkıh geliştirebilmesi gerekmektedir. Hanbelî mezhebinin günümüze kadar ulaşmış olması ise içtihadı açık olmasından kaynaklanmaktadır. Hatta çağın yeni problemleri karşısında çözüm üretilmesi için bir mutlak müçtehidin var olmasını farz-ı kifâye kabul etmişlerdir.⁵⁹

Hanbelîler, kişisel yoruma belli ölçü ve dayanaklar dâhilinde yer verseler de kişisel yorumu, en güvensiz ve hataya en açık alan olarak kabul etmektedirler. Ahmed b. Hanbel, insanların en çok kişisel yorumlardan dolayı hataya düştüklerini belirtmektedir.⁶⁰ Dolayısıyla, başta itikad esasları olmak üzere dinin her alanında öncelikle rivayetlere başvurulması gerektiği vurgulanmakta ve tavsiye edilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in bu vurgusu, onun "naklin imamı" olarak zikredilmesini sağlamıştır.⁶¹

⁵⁸ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2019), 633.

⁵⁹ Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, 633.

⁶⁰ Müfrih b Süleyman el-Kavsi, *Selefilik: Tanımı, Tarihi, Alanları, İlkeleri ve Özellikleri* (İstanbul: Guraba Yayınları, 2013), 387.

⁶¹ Ebü'l-Yümn Mücîrüddin Abdurrahman Ebü'l-Yümn el-Uleymi, *el-Menhecü'l-Ahmed fî Teracimi Ashabi'l-İmâm Ahmed* (Beyrut: Dâru Sadır, 1997), 1/92.

İKİNCİ BÖLÜM

ALLAH'IN İSİM VE SIFATLARI MESELESİ

2.1. İsim ve Sıfat Tevhidine Dair Tartışmaların Kökeni

İslâm dini, gönderilen peygamberlerle, indirilen kitaplarla temel gaye olarak Allah'ın tek ilah olduğu hakikatini aktarmak üzere gelmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in, üzerinde durduğu tevhid inancı, Allah'ın var olduğu, tek olduğu ve belli sıfatlara sahip olduğu inancı üzerine kuruludur. Bu inanca bağlılığın nasıl olmasını gerektiğini Hz. Peygamber ashabına anlatarak ve yaşayarak göstermiştir. Kur'ân-ı Kerim'de yer verilen, Allah'ın sıfatlarına dair ifadelerle yaklaşım da Hz. Peygamber ve ashabı döneminde tartışmalardan uzak bir şekilde anlaşılmış ve itikad edilmiştir. Sahabe döneminden başlayarak ondan sonra gelen ilk üç Müslüman nesli ifade eden selef⁶² dönemi de Allah'ın sıfatları konusunda bahsi geçen sıfatları üzerinde tartışmadan olduğu gibi kabul etmişlerdir.⁶³ Dolayısıyla, Allah'ın sıfatları üzerinde tartışmaların, Hz. Peygamberin hayatta olduğu dönemden itibaren meydana geldiğini söylemek zor olacaktır. Çünkü bu konu, Hz. Peygamber ve ashabı nezdinde bir problem teşkil etmemekteydi.⁶⁴ Allah'ın sıfatlarına dair tartışmaların başladığı dönemi incelemeye geçmeden önce bu konuda önemli bir yere sahip olduğunu düşündüğümüz dilin etkisi üzerinde durmaya çalışacağız.

Arap dili ile indirilen Kur'ân-ı Kerim, üslup ve anlatım yöntemi olarak Arap diline bağlı kalsa da kendine has belagat ve hitabeti ile dönemin en meşhur şairlerini dahi aciz bırakmıştır.⁶⁵ Böyle bir dile sahip olan Kur'ân-ı Kerim'in ilk muhatapları da Arap olmaları hasebiyle onu anlamakta zorluk çekmeksizin, yorum ve tartışmaya gerek duymadan iman etmişlerdir. Bu hem iman etmenin gerekliliği hem de Arap diline vakıf olmanın bir tezahürüydü. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerim'in ilk muhatapları Kur'an nazil olurken lafızların ne ifade ettiklerini bildiklerinden, genellikle araştırmaya ve tartışmaya gerek duymazlardı.⁶⁶ Allah'ın sıfatlarını haber eden ayetlere yaklaşımları da bu yöneydi. Allah'ın sıfatları kendileri için eğer anlaşılmayan bir konu olsaydı bunu

⁶² Ferhat Koca, *İslam Düşüncesinde Selefilik* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 11.

⁶³ Bedreddin ibn Cemaa, *İlahi Sıfatlara Dair Teviller* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 21.

⁶⁴ Kırbaçoğlu, *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabı'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, 110.

⁶⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2010), 14.

⁶⁶ Cemaa, *İlahi Sıfatlara Dair Teviller*, 45.

elbet sorarlardı. Fıkḥî bir meseleyi dahi Hz. Peygambere sormaktan çekinmeyen sahâbelerin, dinin temeli olan, tevhidi ilgilendiren Allah'ın sıfatları konusunda O'na danışmamaları mümkün görülmemekteydi.⁶⁷

İslâm daveti, Hicaz yarımadası dışındaki topraklarda, farklı kültüre, etnik kökene, dile sahip insanlar arasında yaygınlaşınca Arapça indirilen Kur'ân'ı algılama seviyesi de insanlar arasında farklılaştı. Hz. Peygamber döneminde yaşayan, Arap diline vakıf olan Müslümanlardan farklı olarak Arap dilinin inceliklerine, edebiyatına, sanatına vakıf olmayan Müslümanlar Kur'ân-ı Kerim'le muhatap olmaya başladılar. Dolayısıyla bazı kimseler Allah'ın isim ve sıfatlarının yer aldığı ayetleri selef gibi kabul etme yoluna giderken kimileri de Allah'ın zatına ters olduğu gerekçesiyle yok saymaya gitti.⁶⁸ Bu açıdan, Allah'ın sıfatları hakkında ilk tartışmaların meydana gelmesinde dilin etkisi, göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu konuda hataya düşenlerin, Arap dilinin inceliklerine hâkim olamadıklarından kaynaklandığı vurgulanmıştır.⁶⁹ Tartışmaların merkezinde dilin ciddi bir etkisinden söz edilse de tek sebep olarak zikretmek eksik kalacaktır. Bu nedenle, dil ile birlikte farklı kültür ve dinlerden gelen inançların etkisine de değinmek gerekir.

Allah'ın sıfatlarının tartışılması ve inkâr edilmesi konusunda Ca'd b. Dirhem'in (ö. 124/742), sıfatları inkâr eden ilk kişi olduğu kabul edilir.⁷⁰ Ca'd b. Dirhem'in, bu fikri kimden aldığı konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Bu fikri Hristiyan teolojisinden aldığını söyleyenler olduğu gibi Yahudi fikriyatından da etkilendiğini söyleyenler olmuştur.⁷¹ Özellikle Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikrinin, Yahudi bir şahsiyetten intikal ettiğini göstermek amacıyla bir silsileye de yer verilir. Bahsi geçen silsileye göre bu fikri, Ca'd'ın, Beyân b. Sem'an'dan (ö. 119/737); Beyân'ın, Tâlût'tan; Tâlût'un da Hz. Peygamber'e sihir yapan Yahudi Lebid b. Asam'dan aldığı ifade edilmiştir. O da Tevrat'ın yaratılmış olduğunu savunuyordu.⁷² Allah'ın kelâmının yaratılmış olduğu fikrinin nereden kaynaklı olduğunu belirten bir başka görüş de Hristiyan teolojisi olduğu

⁶⁷ Cema, *İlahi Sıfatlara Dair Teviller*, 47.

⁶⁸ Cema, *İlahi Sıfatlara Dair Teviller*, 47-48.

⁶⁹ ed-Dârimî, *Er-Red Ale'l-Cehmiyye*, 34.

⁷⁰ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l Meşâhîr Ve'l-A'lâm* (Beyrut: Dâr el-Kitab el-Arabi, 1990), 7/337; ed-Dârimî, *Er-Red Ale'l-Cehmiyye*, 31.

⁷¹ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 59.

⁷² Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Muhtasarü Tarihi Dimaşk Li-İbn Asakir* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1984), 6/51.

yönündedir. Kur'ân-ı Kerim'in İsa'dan "Allah'ın sözü" olarak bahsetmesi Hristiyanlar açısından bir sorun teşkil etmemektedir. Fakat Müslümanlara yönelttikleri, "İsa Allah'ın sözü ise, bu söz yaratılmış mı yoksa yaratılmamış mıdır?" sorusu karşısında kimileri, Hz. İsa'nın yaratılmış olduğunu belirtmek için Allah'ın sözünün de yaratılmış olduğunu savunmuştur.⁷³ Hatta bu konuda Cehmiyye ve Hristiyanların Hz. İsa hakkında aynı hataya düştükleri ifade edilmiştir. Oysa Hz. İsa'nın Allah'ın sözü olması meselesi, Hz. İsa'nın Allah'ın sözüyle yaratılması anlamına gelmektedir.⁷⁴ Hristiyan veya Yahudi kaynaklarından etkilenip etkilenmediği tartışmalı olsa da bir genel kabul var ki o da, Müslümanlar arasında Allah'ın sıfatlarını inkâr etme fikrini ortaya atan ilk kişinin Ca'd b. Dirhem olduğudur.⁷⁵

Genel olarak sıfatlar adıyla konu ele alınsa da bu fikrin ilk ortaya çıktığı dönemde tüm sıfatlara karşı böyle bir yaklaşımın olduğundan bahsedilemez. Belli başlı sıfatların inkârı söz konusu olmuştur.⁷⁶ İbn Teymiyye, Ca'd b. Dirhem'in iki temel sıfatı inkâr ettiğinden bahseder. Bunlar, Allah'ın kelâm ve muhabbetle meşîyyetini kapsayan rıza sıfatıdır. Ca'd'ın, Allah'ın Hz. İbrahim'i dost edindiğini inkâr etmesiyle rıza sıfatını, Hz. Musa ile konuştuğunu reddetmesiyle de kelâm sıfatını inkâr ettiği belirtilir.⁷⁷

Ca'd b. Dirhem'in bu fikri, yıldızlara tapan ve Hz. İbrahim'e düşman olan Sâbiîlerden aldığı ifade edilir. Sâbiîler, hem Allah'ın kendinde subûtî sıfatlara sahip olmadığını hem de Hz. İbrahim'i sevmediklerinden dolayı onun Allah'a dost olamayacağını ileri sürmüşlerdir.⁷⁸ Ca'd'ın da Harran'da bulunduğu süre zarfında bu fikirden etkilendiği ifade edilmektedir.⁷⁹

Sıfatları inkâr konusunda Ca'd b. Dirhem daha çok ön planda olsa da bu fikrin yaygınlaşmasında öğrencisi konumunda kabul edilen Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46)

⁷³ Gardet, *İslam Teolojisine Giriş*, 66.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fîmâ Şekket Fîhi Min Mûteşâbihi'l-Kur'ân ve Te'evvelethü 'alâ Ğayri Te'vîlih*, 126.

⁷⁵ Kırbaçoğlu, *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, 111.

⁷⁶ Kırbaçoğlu, *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, 110.

⁷⁷ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *El-İstikame* (Riyad: İdaretu's-Sekafe ve'n-Neşr, 1991), 1/215.

⁷⁸ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava* (Medine: Vizaretül-Evkaf ve's-Şuunil-İslamiyye, 2004), 10/67.

⁷⁹ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava* (Medine: Vizaretül-Evkaf ve's-Şuunil-İslamiyye, 2004), 12/350.

etkili olmuştur.⁸⁰ Hanbelîlerin de üzerinde daha çok durduğu, reddiyeler yazdığı isim ve fırka Ca'd b. Dirhem'den çok Cehm b. Safvan ve onu takip edenlere verilen isim olarak Cehmiyye olmuştur. Cehm b. Safvan'a dair bilgilerin çoğunluğuna da Hanbelîlerin yazmış olduğu reddiyelerden ve eserlerden ulaşıyoruz.⁸¹ Nitekim Cehm'in fikirlerine karşı eserlerinde en sert ve yoğun mücadeleyi verenler de onlar olmuştur.⁸² Bu nedenle sıfatlar konusunda Cehm b. Safvan, Hanbelî akaid kitaplarını son derece meşgul edecek bir yere sahip olmuştur.

Cehm b. Safvan ve takipçilerini çete olarak tanımlayan Hanbelî âlimlerinden Dârimî, onlardan önce kimsenin Allah hakkında bu derece çarpık düşüncelere sahip olmadığını dile getirmiştir.⁸³ Önceki ümmetler arasında dahi mârifetullah hakkında, Allah'ın yaratılmışlardan ayrı olarak gökte olduğunu inkâr eden kimsenin ortaya çıkmadığı ifade edilmiştir.⁸⁴

Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikri ile ortaya çıkan sıfatları inkâr meselesi, Allah'ın kelâm sıfatı başta olmak üzere tüm sıfatlarının inkârını beraberinde getiriyordu. Allah'ın kelâmının yaratılmış olması demek ilminin de yaratılmış olması demekti. Nitekim Cehm b. Safvan, Allah'ın bir şeyi ancak meydana geldikten sonra bildiğini iddia etmiş ve yaratılmışlarda bulunan âlim, hayy, murîd gibi sıfatların Allah'a yakıştırılamayacağını savunmuştur.⁸⁵ Allah'ın arşın üzerinden yeryüzünde olup bitenden haberdar olmadığını fakat Allah'ın ilminin bizatihi kendisi olduğunu, ilim, basar, semî' ve benzeri sıfatları ayrı ayrı olarak değil tek olarak Allah'ın varlığında meydana geldiğini savunduğu ifade edilmiştir.⁸⁶ Cehm'in, Allah hakkında kabul etmekten kaçındığı sıfatların, yaratılmışlara benzetme korkusundan dolayı olduğu görülmektedir. O, hem yaratan hem de yaratılanın birbirlerinde bulunmayacak şekilde sıfatların olması gerektiğini savunmuştur.⁸⁷ Oysa

⁸⁰ ed-Dârimî, *Er-Red Ale'l-Cehmiyye*, 31; Kırbasoğlu, *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, 112.

⁸¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 178.

⁸² Kırbasoğlu, *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, 113.

⁸³ ed-Dârimî, *Er-Red Ale'l-Cehmiyye*, 39.

⁸⁴ ed-Dârimî, *Er-Red Ale'l-Cehmiyye*, 67.

⁸⁵ Ebü'l-Muzaffer el-İsferayini, *Et-Tefsir Fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırkatî'n-Naciye Ani'l-Fırakî'l-Hâlikin* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 115.

⁸⁶ ed-Dârimî, *Er-Red Ale'l-Cehmiyye*, 119-120.

⁸⁷ Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014), 74.

sıfatlar, ait oldukları zata göre özelliklerini alırlar, varlığın var olması bile vücûd sıfatına sahip olduğunu gösterir.⁸⁸

Cehm b. Safvan'ın ardından Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarını inkâr etme fikrini devam ettirmiştir.⁸⁹ Mu'tezile de Allah'a ait tüm kadim sıfatları reddetmiş ve zâtı ile Âlim, zâtı ile Kâdir, zâtı ile Hayy olduğunu savunmuşlardır.⁹⁰ Mu'tezile, tenzih inançları gereği bütün sıfatları inkâr etmeyi Kur'ân'a iman etmenin bir gereği olarak görüyordu. Cehmiyye ile birçok noktada birleşse de onlar, Allah'ta olabilecek kadim sıfatların zatından ayrı değil de zatının aynısı olması gerektiğini savunmuşlardır.⁹¹

Cehmiyye ve Mu'tezile ile özdeşleşen sıfatları inkâr etme fikrini daha üst bir başlıkta sıfatları inkâr edenler anlamında olan Muattıla ile sıfatları kabul edenleri ifade eden Sıfatiyye ismi altında incelemeye çalışacağız.

2.2. Allah'ın Sıfatları Konusunda İki Temel Yaklaşım: Sıfâtiyye ve Muattıla

Allah'ın sıfatlarının tartışılmaya ve inkâr edilmeye başladığı döneme kadar ki süreçte sıfatları inkâr etmeden olduğu gibi kabul edenleri ifade eden Sıfâtiyye üzerinde duracağız. İlk olarak genel kullanımı, daha sonra bu isimlendirmelerin Hanbelîler nezdindeki karşılığını göstermeye çalışacağız.

Sıfâtiyye isimlendirmesi, Allah'ın kendisi hakkında haber verdiği sıfatları inkâr etmeden benimseyenler için kullanılmıştır. Buna karşılık Allah'ın sıfatlarını inkâr edip işlevsiz kılanlar için genel olarak Muattıla adı verilmiştir.⁹² Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), kurtuluşa eren fırka başlığı altında sünnet ve cemâat ehlinin sınıflarından ilk sırada Sıfâtiyye'ye yer vermiştir.⁹³ Bağdâdî, Sıfâtiyye ile birlikte dört büyük fıkıh mezhep imamına ve tabiûnun ileri gelenlerinin isimlerine yer verir ve Sıfâtiyye'nin bir bakıma aklî bir yönteme sahip olduğuna değinir.⁹⁴ O dönemin âlimleri tarafından, Kur'ân ve sünnette geçen Allah'ın sıfatlarına olduğu gibi inanma, yorum yapmadan benimseme

⁸⁸ Allame Muhammed b. Salih el-Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*, çev. Mustafa Öztürk (İstanbul: Guraba, 2011), 26.

⁸⁹ Şehristanî, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 75; Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 220.

⁹⁰ Şehristanî, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 44.

⁹¹ Gardet, *İslam Teolojisine Giriş*, 79.

⁹² İlyas Çelebi, "SIFÂTİYYE", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/503.

⁹³ Abdülkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 246.

⁹⁴ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 247.

durumu nakilciliğin gereği gibi görülse de bu tür bir anlayışın aklî bir yönünün de olduğu ifade edilmiştir. Sıfâtiyye'ye mensup kabul edilen kişiler arasında kelâmcıların da olmasından dolayı böyle düşünülmüş olabilir. Allah'ın sıfatlarına yaklaşım noktasında, aklın çıkarımlarına bağlı kalanlar ile akli yöneme başvurmeyen kimseler arasında keskin bir ayrım yapmak zor görülmektedir. Zira sıfatları inkâr edenler arasında nakilden delil getirenler⁹⁵ olduğu gibi, sıfatları kabul edenler arasında da akla yer verenler olmuştur.⁹⁶

Şehristânî, Sıfâtiyye'yi Allah'ın ezeli sıfatları olduğuna inanan, zâtî ile fiilî sıfatları arasında ayrım yapmayan, nasslarda belirtildiği gibi kabul eden kimseler olarak tanımlamıştır.⁹⁷ Bu başlık altında yalnızca Selef-i Sâlih'in değil onlardan sonra gelen ve selef akidesini kelâmî deliller ile savunan, Abdullah b. Saîd el-Küllâbî (ö. 240/854), Ebu'l-Abbâs el-Kalânîsî ve el-Haris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857) gibi şahsiyetleri de zikretmiştir.⁹⁸ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) de bu kimselere meyletmesiyle, daha sonra Eş'arîliğin Sıfâtiyye ile özdeşleştiğine değinmiştir.⁹⁹ Şehristânî'nin, Sıfâtiyye içerisinde kabul ettiği kimseler genel olarak, Selef-i Sâlih, Küllâbiyye, Müşebbihe, Kerramiyye ve Eş'ariyye'dir.¹⁰⁰

Müşebbihe ve Kerramiyye'nin Sıfâtiyye içerisinde kabul edilmesi bir açıdan tartışmalı görülmektedir. Zira Müşebbihe ve Kerramiyye sıfatları kabul etse de selef kabul ettiği tarzda kabul etmemiş, onların benimsedikleri gibi benimsememiştir. Teşbih ve tecsime kaçarak Allah'ın sıfatlarını kabul etmede farklı bir yol benimsemişlerdir.¹⁰¹

İbn Teymiyye, eserinde selefın çizgisini takip eden ve Sıfâtiyye içerisinde zikrettiği birtakım kelâmcılara yer verir. Onların, nasslarda gelen haberlerle çelişmeyecek şekilde aklî delilleri kullandıklarını belirtir. Allah hakkında haber verilen sıfatları, Allah'ın zâtı ile kaim olan ve olmayan gibi iki kısma ayırdıklarını ifade eder.¹⁰² Bu kimselerin, bid'at ehli olarak kabul ettiği Muattıla'dan ayırdıklarını belirtir. Zira Ehl-i Sünnet kelâmcıları, subûti sıfat olarak kabul edilen *hayat*, *ilim*, *kudret*, *irade*, *sem'*, *basar* ve *kelâm* gibi

⁹⁵ Gardet, *İslam Teolojisine Giriş*, 79.

⁹⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 358.

⁹⁷ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 78.

⁹⁸ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 78-79.

⁹⁹ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 79.

¹⁰⁰ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 79-92; Kırbasoğlu, *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabü'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, 71.

¹⁰¹ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 92.

¹⁰² İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 12/31.

sıfatları kabul etmişlerdir.¹⁰³ Kelâm ilmini bir araç olarak kullansalar da bu konuda Mu'tezile gibi kelâm fırkalarından sünnetin yoluna daha yakın durmuşlardır. Bu sebeple, fıkıh, hadîs ve tasavvuf ehlinden birçok kimse onların yolunu tasvip etmiştir.¹⁰⁴ Dolayısıyla, akıl veya kıyas düşmanı olarak tanımlanan Hanbelîyye'nin, aklın Kur'ân ve sünnet'e aykırı bir şekilde araçsallaştırılmasından dolayı akla karşı çıktıklarını ifade etmek gerekir. Görülüyor ki akıl, Allah'ın sıfatları meselesinde olsa dahi eğer nasslar ışığında kullanılıyorsa bir sorun teşkil etmemektedir.

Sıfâtîyye içerisinde kabul edilen İbn Küllâb ve Eş'arî gibi Ehl-i Sünnet kelâmcıları, Cehmiyye ve Mu'tezile'den farklı bir yöntemin öncü temsilcileri olarak kabul edilmiş ve sıfatları inkâr eden kelâmcılarla bir tutulmaması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰⁵ Özellikle İbn Küllâb, Allah'ın sıfatları konusundaki yaklaşımıyla, sonradan gelecek Ehl-i Sünnet kelâmcıları için bir bakıma yol gösterici olmuştur.¹⁰⁶ İbn Küllâb'ı Eş'arîlerin İmamı olarak zikreden İbn Teymiyye, onun Cehm b. Safvan'a en fazla karşı çıkanlardan biri olduğunu ve selef mezhebine Eş'arîlerden daha fazla yakınlaştığını belirtir.¹⁰⁷ Sıfatları kabul ederken, Müşebbihe'den farklı olarak teşbih'e düşmeden, gerektiği şekilde kabul eden İbn Küllâb, Allah'ın bir cisim olmadığını yahut bir cisimden meydana gelmediğini vurgulamıştır.¹⁰⁸

İbn Küllâb, Muhâsibî ve Kalânîsî, hem sıfatları inkâr edenlere hem de sıfatları yaratılmışlara benzetenlere karşı aklî ve naklî deliller sunmuşlardır. Böylece ta'til ve teşbih dışında üçüncü bir yolun mümkün olduğunu, aklî olarak da ispat etmişlerdir. Zira onlar muhaliflerinden farklı olarak evvela yaratan ile yaratılmışlar arasında keskin bir ayrımın olduğunu savunmuşlardır.¹⁰⁹

¹⁰³ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 12/32.

¹⁰⁴ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 12/33.

¹⁰⁵ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 12/202.

¹⁰⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 358.

¹⁰⁷ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 12/202.

¹⁰⁸ Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî, *Kitabu'l-Makalat ve Meahu Uyunu'l-Mesaik Ve'l-Cevabat* (İstanbul-Amman: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'ân Araştırmaları Merkezi (KURAMER)-Darü'l-Feth, 2018), 245.

¹⁰⁹ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvâfakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 2/12.

Sıfâtiyye'nin, selef ve ondan sonra gelen Ehl-i Sünnet kelâmcıları nezdinde hâkim olan görüş olduğunu belirttikten sonra, Allah'ın sıfatlarını iptal eden, geçersiz kılan veyahut inkâr edenleri tanımlayan Muattıla kavramı üzerinde duracağız.

Muattıla, sözlükte “boş ve hâli” olmak anlamındaki atl kökünden türemiştir. Bir eşya için kullanıldığında “terkedilmiş” anlamını ifade eder.¹¹⁰ Istılâhî anlamda ise ta'til iki kısımda ele alınır. Ta'til ilk olarak, yaratıcıyı toptan inkâr eden ve var olan eşyanın tesadüfen gerçekleştiğini savunan inkârcıları ifade eder. İbn Kayyım, başta Aristoteles olmak üzere ona tabi olan bir kısım filozofların bu sınıfa dâhil olduğunu belirtir.¹¹¹ Ta'til ikinci anlamda ise, Allah'ın kendisi hakkında belirttiği sıfatlarının tümünü veya bir kısmını inkâr ve iptal etmek anlamına gelmektedir.¹¹²

Allah'ın birliğini ve eşsizliğini kanıtlamak amacıyla tenzih adı altında Allah'ın sıfatlarının inkâr edilmesi gerektiğini savunan kimseler, Muattıla zihniyetinin temelini oluşturmuşlardır.¹¹³ Her ne kadar Allah'ın yüceliğini ve yaratılmışlardan ayrı olarak var olduğunu ispatlamak amacıyla böyle bir yol benimsese de, Hz. Peygamberin ve ashabının takip ettiği yola aykırı olmasından dolayı bu düşünce reddedilmiştir. Ehl-i Hadîs, Allah'ı, kendisini nasıl tanıtmışsa öyle tanıtmayı ve kabullenmeyi tevhidin temeli saymıştır.¹¹⁴

Esasında ta'til yalnızca Allah'ın varlığı ve sıfatları üzerinde değil genel olarak dini olan her şey üzerinde gerçekleşebilir. Nübüvvetin, ahiretin, meleklerin ta'til edilmesi gibi. Fakat biz burada Allah'ın varlığı ve daha ziyade sıfatlarını ta'til edenler üzerinde durmaya çalışacağız.

2.3. Hanbeliyye'nin Tevhid Anlayışı

Hanbelî mezhebinin en temel farklılıklarından biri de Allah'a iman konusunda ortaya çıkmaktadır. Dinin esasını teşkil eden tevhid inancı, Kur'ân ve sünnetten gelen aktarımlar üzerine şekillenmiştir. Zâtı, sıfatları ve fiilleri ile tek olan Allah'ın yalnızca

¹¹⁰ Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi 'l-Luga* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.), 4/351; Mustafa Sinanoğlu, “MUATTILA”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005.), 30/330.

¹¹¹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyım el-Cevziyye, *İğâsetü'l-Lehfân fî Mâsâyidi's-Seytân* (Mekke: Dâru 'Âlimi'l-Fevâid, 2011), 1016.

¹¹² Muhammed b Salih Useymin, *Şerhu'l-Akide'ti'l-Vasıtyye* (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 2000), 1/91.

¹¹³ Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 98; Gardet, *İslam Teolojisine Giriş*, 79.

¹¹⁴ Useymin, *Şerhu'l-Akide'ti'l-Vasıtyye*, 1/77.

Kur'ân ve sünnet üzerinden tanınabileceği kabul edilmektedir.¹¹⁵ Allah hakkında konuşmak, yalnızca Allah'ın bildirdiği kadarıyla mümkündür. Aklın bu konuda bir inisiyatifi, ekleme veya çıkarma yapma yetkisi yoktur.¹¹⁶ İman konuları sorgulanmaz, tartışılmaz; bu konuda sadece tasdik ve teslimiyet gereklidir.¹¹⁷ Fıkha bakışlarından farklı olarak akaid konusunda hiçbir şekilde yorum ve kişisel görüşlerin dahil edilmesini hoş karşılamamalarına rağmen, Ahmed b. Hanbel muhaliflerine karşı akaid konusunda da aklı çıkarımlara başvurmuştur.¹¹⁸ Esasında Hanbelî mezhebinin Allah'a iman konusunda yeni bir teori geliştirmediği, yalnızca kendisinden öncekilerin yoluna bağlanmayı ve o yolu takip etmeyi tavsiye ettikleri kabul edilse de, bunu kendilerine özgün bir dil ve yöntemle yapmışlardır. Örneğin, Allah'a iman konusunda ta'til, tahrif, tekyif ve temsil gibi belli başlı ilkeler belirlemiş ve bu ilkelere sapmaksızın iman edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.¹¹⁹ Bu kavramları ileriki bölümde detaylı bir şekilde ele alacağız.

Allah'a iman konusunda ortaya atılan şüpheleri giderenlerin de aslında kelâmcılar değil Hanbelîler olduğu ifade edilmiştir.¹²⁰ Bunun gerekçesi olarak, sonu olmayan kişisel yorumların getirebileceği tehlikelere karşın güvenli bir liman olarak kabul edilen rivayete bağlı kalarak hareket etmeleri gösterilebilir. Eğer bir te'vil'den söz edilecekse o da Kur'ân ve sünnet ışığında olmalıydı. Zira vahiyden bağımsız kişisel yorumlar, fitneye ve bid'at çıkarmaya kapı araladığından reddedilmekteydi.¹²¹ Fakat Ahmed b. Hanbel bu konuda her ne kadar tartışmayı bid'at olarak tanımlasa da, kendisi bizatihi bu tartışmaların içerisinde yer almış ve Kur'ân'ın yaratılmadığı fikrini savunarak aslında rivayetlerde açıkça geçmeyen bir görüşü savunmuştur.¹²² Dolayısıyla dönemin şartları ve karşılaşılan problemler ışığında bir mezhep, farklı pozisyonlar, farklı prensipler edinebilir, bu da bir mezhebin gelişimi için önemli hususlardandır.

¹¹⁵ Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 52.

¹¹⁶ Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 53.

¹¹⁷ Ebû'l-Kâsım Hibetullah b el-Hasan b Mansur et-Taberi Lalekai, *Şerhu Usuli i'tikadi ehli's-sünne ve'l-cemaa mine'l-kitâb ve's-sünne ve icmai's-sahabe ve't-tabiin min ba'zihim* (Riyad: Dar Şuûn'l-İslâmiyye, 2003), 1/157.

¹¹⁸ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fîmâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'ân ve Te'evvelethü 'alâ Ğayri Te'vilih* (Riyad: Daru's-Sebat, 2003), 149.

¹¹⁹ el-Kavsi, *Selefilik: Tanımı, Tarihi, Alanları, İlkeleri ve Özellikleri*, 130.

¹²⁰ Gardet, *İslam Teolojisine Giriş*, 22.

¹²¹ Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, 611.

¹²² Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 52.

Tevhidin hakikatine ulaşmanın tek yolu olarak, Kur'ân ve sünneti kabul eden Hanbelî mezhebi, Allah'ın kendisini tanıtırken, insan anlamakta zorluk çekse de yalnızca akli kullanarak bunları gidermenin mümkün olmadığına kanaat getirmiştir.¹²³ Zira bu hususta ne Hz. Peygamberden ne de sahâbelerden gelen bir nakil olmuştur. Bu konuda bir bildiri ve açıklama gelmemişse susmanın daha uygun olduğunu savunmuşlardır.¹²⁴

İnsan, dünyevi meselelerde dahi hakkında bilgi sahibi olmadığı şeyler üzerine konuşmaktan nasıl kaçınıyorsa, bunu Allah hakkında düşünmenin daha öncelikli olduğunu öne sürdüklerinden tevhid konusunda, ya Kur'ân ve sünnet ışığında konuşmayı ya da susmayı tercih etmişlerdir. Sınırlı akıl, sınırsız olan Allah'ı kavramakta zorluk çektiğinden bir bakıma işi güvenceye almak istemişlerdir.¹²⁵ Kur'ân ve sünnet üzere olmayı istikamet üzere olmak, farklı bir yola girmeyi sapkınlık olarak nitelemişlerdir.¹²⁶ Akıl ile kavranması mümkün olmasa da tasdik edilmesi gerektiğine ve böyle yapmayanların peygamberlerin yolundan ayrıldıklarına inanmışlardır.¹²⁷

2.3.1. Hanbeliyye'nin Tevhid'i Taksimi

Hanbelîler, Kur'ân ve sünnetten gelen haberler üzerine inşa ettikleri tevhid akidesini, kendilerine has bir yöntem ile kısımlara ayırarak detaylandırmışlardır.¹²⁸ Sıkı bid'at karşıtlığı ile tanınan Hanbelî mezhebinin, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde olmayan bu taksimi benimsemeleri tartışma konusu olmuştur.¹²⁹ Bu taksimin, tüm Hanbelî âlimler tarafından savunulduğunu söylemek isabetsiz olur. Ahmed b. Hanbel ve ilk öğrencileri arasında böyle bir taksimden bahsetmek mümkün görünmüyor. Bu taksim, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ile birlikte daha sık dile getirilse de ondan önce buna yer

¹²³ Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 53.

¹²⁴ Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 253.

¹²⁵ Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 253.

¹²⁶ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik: İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 66.

¹²⁷ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Şerhu'l-Akide'ti'l-İsfahaniyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1995), 28.

¹²⁸ Abdürrahim b. Samâyl es-Sülemî, *Hakikatü't-Tevhîd Beyne Ehli's-Sünne Ve'l-Mütekellimin* (Mekke: Câmîatü Ummü'l-Kurâ, 2006), 87.

¹²⁹ Abdürrezzak Bin Abdülmühsin El-Bedr, *El-Kavlü's-Sedid Ala Men Enkera Taksim Et-Tevhid* (Riyad: Dâru İbni Kayyim, 1994), 35.

veren Hanbelî âlimler olmuştur.¹³⁰ Bu taksimin ilk olarak kim tarafından ileri sürüldüğü kadar ne amaçla yapıldığı da önemlidir.

Bir ilmin daha kolay anlaşılabilmesi için bilginler, o ilmi, sınıflandırmaya gitmişlerdir. Bu durum, dini ilimler için de geçerlidir. Bununla alakalı müstakil eserler kaleme alınmıştır.¹³¹ Dolayısıyla fıkıh, akaid, hadis gibi dini ilimler de bu yönde taksime tabi tutulmuştur. Bu konuda imanın bir bütün olmakla birlikte kendi içerisinde kısımlara ayrıldığı noktasında Hz. Peygamberin, “*İmanın yetmiş küsur şubesi vardır. Bunların en üstünü ‘Lâ ilâhe illâllâh’ (Allah’tan başka ilâh yoktur.) sözüdür. En alt derecesi ise yoldaki eziyet veren şeyleri kaldırmaktır. Hayâ da imanın bir şubesidir.*”¹³² hadisi de örnek gösterilmektedir.

Tevhidin taksim edilme sebebine baktığımızda, esasen Allah’ı daha iyi bir şekilde tanıma ve tanıtmaya gayreti olduğu anlaşılabilir. Tevhidin farklı açılardan ele alınması, tevhid ilminin değerini göstermesi açısından da önemlidir. Tevhid’i taksimlendirme yöntemi sadece Hanbelî âlimlere münhasır bir yöntem değildir. Tevhid bahsini, farklı mezhepler, farklı başlıklar altında ele almıştır. Allah’ın tekliğini ispat yöntemi bağlamında Mu‘tezile bilginlerinden tevhidi, cüz’-i lâ yetecezza (parçalanmayan parça) olması bakımından, kadim olması bakımından ve kendisine yakışan sıfatlarla bilinmesi açısından üç kısma ayıranlar olmuştur.¹³³ Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153) gibi Eş‘ari bilginler de tevhidi, Allah’ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde tek olduğunu ifade ederken zatının hiçbir şekilde kısımlara ayrılamayacağını vurgulamışlardır.¹³⁴

Hanbelî mezhebinde bu taksimin hangi referanslarla yapıldığı da önemlidir. Tevhidin taksim edilmesi, Kur’an ve sünnette açıkça bulunmamasına rağmen sonraki

¹³⁰ Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed Ukberi İbn Batta, *El-İbane an Şeriatî'l-Firkatî'n-Naciye Ve Mücanebeti'l-Fırakî'l-Mezmume* (Riyad: Dârü'r-Raye, 1994), 2/172; Abdürrezzak Bin Abdülmühsin El-Bedr, *El-Kavlî's-Sedîd Ala Men Enkera Taksim Et-Tevhid*, 33.

¹³¹ Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Farabi, *İhsa'ül-Ulum, İlimlerin Sayımı* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990).

¹³² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *El-Câmiu's-Sahîh* (Riyad: Dâr Taybe, 2006), 1/38; Mehmet Görmez vd., *Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013), 1/512.

¹³³ es-Sülemî, *Hakikatü't-Tevhîd Beyne Ehli's-Sünne Ve'l-Mütekellimin*, 120.

¹³⁴ Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, *Nihayetü'l-İkdam fî İlmi'l-Kelâm* (Kahire: Mektebetü's- Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 85.

süreçte yazılan akaid kitaplarında dinin temel unsuru gibi sunulmuştur. Bunu da Kur'ân'daki ayetlere dayanarak benimsemişlerdir.¹³⁵

Böyle bir taksime, Hanbelî mezhebinin kurucu imamı Ahmed b. Hanbel'in temel akaid metinlerinde rastlayamıyoruz.¹³⁶ Fakat ondan sonra gelen İbn Batta (ö. 387/997), İbn Mende (ö. 395/1005), İbn Teymiyye ve İbn Kayyim (ö. 751/1350) gibi Hanbelî âlimler tevhidi taksim ederek kitaplarında yer vermeye başlamışlardır.¹³⁷ Erken dönemde bu kısımlandırmayı yapan Hanbelî âlim İbn Batta, Allah'a iman ederken kulun şu üç esası benimsemesi gerektiğini vurgulamaktadır: Allah'ın var olduğuna, tek olduğuna ve sıfatlara sahip olduğuna itikat etmesi.¹³⁸ İbn Mende ise Allah'ın kendisini hangi vasıflarla tanıtmışsa o şekilde O'na iman edilmesi gerektiğini ifade ettikten sonra tevhidi belli kısımlar altında incelemiştir.¹³⁹ Bu tür taksime gidilmesinin sebeplerinden biri de Ahmed b. Hanbel'in mihne sürecinde Allah'ın sıfatlarıyla alakalı maruz kaldığı söylemlere karşı gösterdiği tepkilerdir. Cehmiyye gibi sıfatları inkâr eden kimselere karşı Allah'ın sıfatlarının ayrı bir başlık olarak ele alınması,¹⁴⁰ Hanbelî âlimlerinin başvurduğu yöntemlerden biri olmuştur.

İbn Teymiyye ise tevhidi, kavli ilmî tevhid ve ameli kasdî tevhid olarak iki kısma ayırarak birinci kısma İhlas sûresini, ikinci kısma da Kâfirûn sûresini örnek vermektedir.¹⁴¹ Öğrencisi İbn Kayyim da aynı taksimi benimsemekle birlikte ilmî tevhide haberî, amelî tevhide de iradî eklemesini yapmaktadır.¹⁴² İlmi tevhid ile Allah'ın belirli sıfatlara sahip olduğu vurgulanmakta, ameli tevhid ile de Allah'ın şirkten münezzeh, tek bir ilah olduğu ifade edilmektedir.¹⁴³ İbn Teymiyye kimi zaman da isim ve sıfat tevhidini

¹³⁵ Useymin, *Şerhu'l-Akide'ti'l-Vasıtiyye*, 1/21.

¹³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fihî Min Mûteşâbihi'l-Kur'ân ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vilihi*; Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne* (Beyrut: Darul-Kütübil-İlmiyye, 2003).

¹³⁷ Abdürrezzak Bin Abdülmühsin El-Bedr, *El-Kavlü's-Sedid Ala Men Enkera Taksim Et-Tevhid*, 37.

¹³⁸ Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed Ukberi İbn Batta, *El-İbane an Şeriatî'l-Firkatî'n-Naciye ve Mücanebeti'l-Fırakî'l-Mezmume* (Riyad: Dârü'r-Raye, 1994), 6/172-173.

¹³⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhid* (Medine: Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1989), 1/61.

¹⁴⁰ Batta, *El-İbane an Şeriatî'l-Firkatî'n-Naciye ve Mücanebeti'l-Fırakî'l-Mezmume*, 6/173.

¹⁴¹ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava* (Medine: Vizaretül-Evkaf ve's-Şuunil-İslamiyye, 2004), 1/367; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava: Kitâbü't-Tefsir* (Medine: Vizaretül-Evkaf ve's-Şuunil-İslamiyye, 2004), 15/164.

¹⁴² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *İctimâ'u'l-cüyûşi'l-İslâmiyye 'alâ gazvi'l-Mu'aftıla ve'l-Cehmiyye* (Mekke: Dâru 'Âlimi'l-Fevâid, 2010), 86.

¹⁴³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İctimâ'u'l-cüyûşi'l-İslâmiyye 'alâ gazvi'l-Mu'aftıla ve'l-Cehmiyye*, 86.

ulûhiyyet tevhidi altında kabul eder.¹⁴⁴ Kısımlara ayrılan tevhidin alt başlıklarını keskin bir ayrımla ayırmak da zor görünmektedir. Her bir başlık Allah'ın varlığına ve tekliğine dair delilleri içerdiğinden birbirlerinden bağımsız değildir.

Hanbelîlerin tevhidi taksimi ile yapmış oldukları iman tanımı arasında paralellik görülmektedir. Onlar iman'ı, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel olarak tanımlıyorlardı.¹⁴⁵ Dolayısıyla imanda kalbin tasdiki demek tevhidde Allah'ın rubûbiyyetini ve ulûhiyyetini kabul etmek demektir. Dil ile ikrar, kelime-i tevhidi zikretmek, azalarla amel ise Allah'a, sıfatlarına ve ulûhiyyetine uygun bir şekilde kulluk etmeyi ifade etmektedir.¹⁴⁶ Tevhidin üç kısma taksimini teslis inancı ile özdeşleştirenler de olmuşsa da bu ciddi şekilde reddedilmiş, zira kısımlara ayrılan başlıklar tek bir ilahın daha iyi kavranması için ileri sürülmüştür.¹⁴⁷

Tevhidin taksimi, süreç içerisinde farklı başlıklar altında kısımlandırılrsa da ortak amacın, Allah'ı tam manasıyla tanıma ve tanıtmaya gayesi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu isimlendirmeleri benimseyip benimsememenin iman ile doğrudan bir ilişkisi olmadığını ifade etmek gerekir. Çünkü tüm âlimlerin ittifak ettiği bir taksim mevcut değildir. Bu isimlendirmelerin, Allah'a iman etmenin ön şartı gibi sunulması da makul görülmemektedir. Bizce, Allah'a iman ederken, O'nun zâtını, sıfatlarını, tekliğini kabul ettikten sonra hangi isimlendirmelerle taksim edildiği konusu ikinci derece önem arz eder.

2.3.1.1. Ulûhiyyet Tevhidi

Ulûhiyyet, mâbud kabul edilene kulluğu ifade eder. Mâbudluğa uygun bulunan şey, aynı zamanda onu benimseyenler nezdinde ilâh kabul edilir.¹⁴⁸ İlâh, ibadete layık olanı belirtir.¹⁴⁹ Peygamberlerin anlatmış olduğu tevhidin içeriği de Allah'ın ibadete layık tek

¹⁴⁴ İbn Teymiyye Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvâfakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 1/224.

¹⁴⁵ Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, 609.

¹⁴⁶ es-Sülemî, *Hakikatü't-Tevhîd Beyne Ehli's-Sünne Ve'l-Mütekellimin*, 116.

¹⁴⁷ Abdürrezzak Bin Abdülmühsin El-Bedr, *El-Kavlü's-Sedid Ala Men Enkera Taksim Et-Tevhid*, 18.

¹⁴⁸ Fîrûzâbâdî, *El-Kamusü'l-Muhit*, 1242.

¹⁴⁹ Abdülhalim, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvâfakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*, 1/226.

ilâh olduğunu vurgulamaktaydı. Kendisine tevekkül edilecek, kulluk edilecek, rızasına uygun iş yapılacak tek ilâh O'dur.¹⁵⁰

Tevhid kelimesi kendi başına kullanıldığında Allah'ın tek olduğunu ifade etmesine rağmen, Hanbelîler ayrıca bunu ulûhiyyet tevhidi ile ayrı başlık altında ele almışlardır. Ulûhiyyet tevhidi, ibadet tevhidi yahut niyet ve talep tevhidi olarak da zikredilmiştir.¹⁵¹ İsimlendirmeler farklı olsa da içeriğin Allah'ın ibadete layık tek ilâh olduğu üzere inşa edildiğini belirtmek gerekir. Tevhidin aslı ve tam anlamıyla gerçekleşmesi ulûhiyyet tevhidiyle mümkündür.¹⁵² İbadetlerin geçerli olması, amellerin kabulü tevhidin bu kısmına bağlıdır.¹⁵³ İbn Teymiyye, bir kimsenin, Allah'ın yaratıcı olduğunu, O'nu yaratılmışlardan tenzih ederek sıfatlara sahip olduğunu kabul etse dahi ulûhiyyet tevhidini kabul etmediği sürece hakiki mümin olamayacağını ifade etmektedir.¹⁵⁴ Kureyş müşriklerinin, müşrik olmasına sebep olan şey de bu tevhidden yüz çevirmeleriydi. Zira onlar Allah'ın yaratıcı olduğunu kabul ediyorlardı, fakat Allah'a ulaşmak için ortaklar ediniyorlardı.¹⁵⁵ Dolayısıyla ulûhiyyet tevhidinin rubûbiyyet tevhidinden farklı olduğuna dikkat çekilmiştir. Bir kimse fitratı gereği bir yaratıcıyı kabul etmeye meyilli olduğundan ve gelmiş geçmiş tüm toplumların da belli bir yaratıcıyı kabul ettiklerinden dolayı, insanların rubûbiyyet tevhidini benimsediklerini belirtmek mümkündür. Fakat bir kimsenin hakiki mümin olabilmesi için gerekli şeyin ibadete layık tek bir ilâhı kabul etmesi yani ulûhiyyet tevhidini benimsemesi gerektiği zikredilmiştir.¹⁵⁶

İbn Teymiyye, kelâmcıların ulûhiyyet tevhidinden bihaber olduklarını ve daha çok tevhidin rubûbiyyet kısmına odaklandıklarını ifade etmektedir.¹⁵⁷ Burada kelâmcılar ile daha çok müteahhir Eş'arî kelâmcıları kastettiğini de belirtmek gerekir.¹⁵⁸ Fakat gerçekte Eş'arîlerin tevhidin rubûbiyyet kısmına değindikleri kadar ulûhiyyet bahsi üzerinde

¹⁵⁰ Abdülhalim, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvafakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*, 1/224.

¹⁵¹ el-Kavsi, *Selefilik: Tanımı, Tarihi, Alanları, İlkeleri ve Özellikleri*, 121.

¹⁵² Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava* (Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004), 3/106.

¹⁵³ el-Kavsi, *Selefilik: Tanımı, Tarihi, Alanları, İlkeleri ve Özellikleri*, 124.

¹⁵⁴ Abdülhalim, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvafakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*, 1/226.

¹⁵⁵ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 3/105.

¹⁵⁶ el-Kavsi, *Selefilik: Tanımı, Tarihi, Alanları, İlkeleri ve Özellikleri*, 128.

¹⁵⁷ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye* (Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986), 3/289.

¹⁵⁸ Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 3/288.

durduklarını da görmekteyiz. Zira kelâm ilminin asıl gayesi de bu anlayış üzerine inşa edilmiştir.¹⁵⁹

Hanbelîlerin tevhid taksimi ve üzerine inşa ettikleri anlayış, kendilerini diğer mezheplerden ayıran temel özellik haline gelmiştir. Bu inanç paralelinde dostu, düşmanı, gerçek iman sahibini, batıl iman sahiplerini belirleyip ona göre tavır almışlardır.¹⁶⁰

2.3.1.2. Rubûbiyyet Tevhidi

Rab, kelime anlamı bakımından terbiye etmek, yetiştirmek manalarına gelmektedir. Bir şeyin olgunluk seviyesine ulaşınca kadar aşama aşama inşa etmeyi ifade eder.¹⁶¹ Mâlik, efendi, idareci, ayakta tutan ve rızık veren anlamına gelen rab kelimesi, mutlak anlamda sadece Allah için kullanılır.¹⁶² Rab kelimesi başka bir kelimeye izafe edildiğinde, hem Allah hem de başkası için kullanılır, fakat yalnız başına kullanıldığında bununla sadece Allah kastedilir.¹⁶³ Rubûbiyyet tevhidi ise, Allah'ın fiillerinde ve özellikle yaratma, yönetme ve mâlik olma noktasında tek ilah kabul edilmesidir.¹⁶⁴ Daha çok Allah'ın, yaratılmışlar üzerindeki tasarrufu ve fiillerini ifade eden rubûbiyyet tevhidi, ayrı bir kısımda ele alınsa da daha çok ulûhiyyet tevhidinin kapsamı dâhilinde kabul edilmektedir. Zira rubûbiyyet tevhidi, ulûhiyyet tevhidinin ayrılmaz bir parçasıdır.¹⁶⁵ Bir kimsenin Allah'ın, ibadete layık tek ilah olduğuna inanıp da başkası tarafından yaratıldığını yahut rızıklandırıldığı kabul etmesi düşünülemez.

Bir kimse “Allah’tan başka ilah yoktur” yerine “Allah’tan başka yaratıcı yoktur” dese imanının tam anlamıyla gerçekleşmeyeceği, Kureyş müşriklerinin de tevhidin rubûbiyyet kısmını ikrar ettiği ifade edilmektedir.¹⁶⁶ Kureyş müşrikleri, Allah'ın yeri ve

¹⁵⁹ İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed Bacuri, *Tuhfetü'l-Mürîd Ala Cevhereti't-Tevhid* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2004), 18.

¹⁶⁰ Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 3/293.

¹⁶¹ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 407; Bekir Topaloğlu, “RAB”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/372-373.

¹⁶² Manzur, *Lisânü'l-Arâb*, 1546.

¹⁶³ el-İsfahani, *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 407.

¹⁶⁴ Useymin, *Şerhu'l-Akideti'l-Vasıtiyye*, 1/21.

¹⁶⁵ Muhammed b. Halife et-Temîmî, *Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemaa fî Tevhid-i esma ve's-sıfat* (Riyad: Edvâi's-Selef, 1999), 41.

¹⁶⁶ Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 3/289; es-Sülemî, *Hakikatü't-Tevhîd Beyne Ehli's-Sünne Ve'l-Mütekellimin*, 111.

göğü yarattığını bilmelerine ve dile getirmelerine rağmen O'na ortak koşmuşlardır.¹⁶⁷ Müşriklerin Allah'ın rubûbiyyetini kabul etmeleri, mümin olmaları için yeterli olmamıştır. Her ne kadar müşriklerin ikrar ettiği şey, "rubûbiyyet tevhidi" adı altında tevhid olarak zikredilse de, tam anlamıyla bir tevhidden söz etmek mümkün değildir, ancak tevhidin bir kısmını kabul ettikleri söylenebilir. Zira tevhid yalnızca kelime-i tevhidin ikrarıyla gerçekleşebilir. Bu nedenle Allah'ın kullarından yerine getirmelerini istediği tevhid, ulûhiyyet tevhidi olduğu dile getirilmiştir.¹⁶⁸

Allah'ın, yaratılmışlar üzerindeki rubûbiyyetini iki şekilde gerçekleştirdiği ifade edilmektedir; birincisi, genel olarak tüm insanları kapsayacak şekilde onları yaratması, onlara rızık vermesi, onlara yaşam vermesidir. İkincisi ise özel olarak, yalnızca iman edenler üzerinde gerçekleştirdiği rubûbiyyetidir. Bununla iman edenleri, doğru yola ulaştırır, iyiliğe sevk eder ve kötülükten emin kılar.¹⁶⁹

Bir şeye sahip olmayı, onu yönetmeyi ifade eden rab kavramı, insanlar için kullanılabilir de, mutlak anlamda tam olarak sahip olmayı ifade etmemektedir, içerisinde noksanlık barındırmaktadır.¹⁷⁰ Bu yüzden rab veya rubûbiyyet kavramı, Allah ile birlikte kullanılsa da zihinde ilk canlanan şeyin Allah olduğu bilinen fitrî bir gerçektir.¹⁷¹

2.3.1.3. İsim ve Sıfat Tevhidi

Genelde Ehl-i Hadîs'i özelde Hanbelîleri tevhid inancı bakımından diğer mezheplerden farklı kılan temel ayrım noktası Allah'ın sıfatlarına olan yaklaşımlarıdır. Müteahhirîn dönemi Hanbelî âlimlerinden Muhammed b. Ahmed b. Salim es-Seffârîni (ö. 1188/1774), Hanbelîlerin Allah'ın isim ve sıfatlarına yaklaşımında gözettikleri hususları zikrederken, Hanbelî mezhebinin selef mezhebinin takipçisi olduğunu, sıfatlar meselesinde de Allah'tan ve Hz. Peygamberden gelen haberlere ne eksik ne de fazla olacak şekilde iman ederek yetindiklerini bildirmektedir.¹⁷² Allah'ın sıfatlarına iman ederken, yoruma kaçmadan, keyfiyet biçmeden ve yaratılmış herhangi bir şeye

¹⁶⁷ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azim Tefsiru İbn Kesir* (Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1999), 6/348.

¹⁶⁸ Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 3/289-290.

¹⁶⁹ Ebu Abdurrahman b Nâsır b Abdullah b Nasır Sa'di, *Teyisirü'l-Kerimi'r-Rahman Fî Tefsiri Kelâmi'l-Mennan* (Riyad: Dârüsselâm li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2002), 27.

¹⁷⁰ Useymin, *Şerhu'l-Akide'ti'l-Vasitiyye*, 1/23.

¹⁷¹ el-Kavsi, *Selefilik: Tanımı, Tarihi, Alanları, İlkeleri ve Özellikleri*, 128.

¹⁷² Ebü'l-Avn Şemseddin Muhammed b Ahmed b Salim Seffarini, *Levamiü'l-Envari'l-Behiyye ve Sevatiü'l-Esrari'l-Eseriyye; Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî Akide'ti'l-Firaki'l-Marziyye* (Dimaşk: Müessesetü Mektebeti'l-Hafıkayn, 1982), 1/107.

benzetmeden iman edilmesini tevhid inancının olmazsa olması olarak kabul etmişlerdir.¹⁷³ Bu konuda yorum yapmak, Allah'ın açıkça bildirmediği şeyler üzerinde konuşmak, bid'at olarak telakki edilmiştir.¹⁷⁴ Aklın bu konuda herhangi bir müdahalesi ve çıkarımı söz konusu olamaz; akıl, sadece bildirilen haberlere tabi olmakla görevini yerine getirmiş olur.¹⁷⁵ Zira Allah'ı ve sıfatlarını bilmek, akıl ile değil nakil ile bilinmesinin vacip olduğu savunulmuştur.¹⁷⁶

Allah'ın isimlerine de sıfatları gibi, kitap ve sünnette belirtildiği şekliyle iman edilmesi gerekir. Fakat Allah'ın isimleri ile sıfatları arasında farklı bir ilişki mevcuttur. Örneğin, Allah'ın isimlerinden sıfat türetilebilirken, sıfatlarından isim türetilemez. Allah'ın Rahim isminden rahmet sıfatının türetilmesi gibi. Dolayısıyla Allah'ın isimleri, hem özel isim hem de Allah'ın sıfatı olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁷ Allah'ın isimleri de sıfatları gibi tevkifi ve yoruma kapalı kabul edilmiş, Allah'ı, kendisinin isimlendirmede isimlerle isimlendirmenin de batıl olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁸ Hanbelîler, genel olarak itikat esaslarını, gelen haberlerin zahirine inanarak şekillendirdiklerinden isim ve sıfatlara yaklaşım bakımından da anlaşılır ve basit bir görüşe sahip oldukları görülebilir. Bununla hem Allah'ı hakkıyla tenzih etmeyi hem de yaratılmışlara benzetmemeyi amaç edinmişlerdir.¹⁷⁹ Fakat bu basit düşünme biçimlerine rağmen eleştirilerden kendilerini kurtaramamışlardır. Zira sıfatlara zahiri ile iman etmenin birtakım problemlere yol açabileceği düşünülmüştür. Sıfatları, Allah'ın zâtına uygun bir şekilde zahiri üzere kabul edenler de onu tevil edip yorumlayanlar da tevhid inancına yakışır bir anlayışı gözetmişlerdir. Dolayısıyla her iki tarafın da isabet ettiği söylenebilir.¹⁸⁰

Tevhidin üç kısım altında değerlendirilmesi, her bir kısmının bir düşünceye veya mezhebe karşı geliştirilmesiyle alakalı olabilir. Ulûhiyyet tevhidinin şirk düşüncesine,

¹⁷³ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava* (Medine: Vizaretül-Evkaf ve Ş-uunil-İslamiyye, 2004), 5/26.

¹⁷⁴ Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, 611.

¹⁷⁵ Koca, *İslam Düşüncesinde Selefilik*, 26.

¹⁷⁶ Lalekai, *Şerhu Usuli i'tikadi ehli's-sünne ve'l-cemaa mine'l-kitâb ve's-sünne ve icmai's-sahabe ve't-tabiiin min ba'zihim*, 1/193.

¹⁷⁷ Alevi b Abdülkadir Sekkaf, *Sıfatullah Azze ve Celle: El-Varide Fi'l-Kitâb ve's-Sünne* (Riyad: Dârü'l-Hicre, 2005), 20; el-Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*, 24.

¹⁷⁸ el-Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*, 47.

¹⁷⁹ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Der'ü Te'âruzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvâfakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 6/348.

¹⁸⁰ Cemaa, *İlahi Sıfatlara Dair Teviller*, 48.

rubûbiyyet tevhidinin inkârcılara, isim ve sıfat tevhidinin ise Allah'ın sıfatlara sahip olmadığını savunan mezheplere karşı öne sürüldüğü çıkarılabilir. Fakat Hanbelîler, Allah'ı inkâr edenlere karşı kanıt sunmaktan çok, Allah'ın varlığını kabul edip O'nun isim ve sıfatları hakkında “farklı düşünenlere” deliller sunmuşlardır. Ahmed b. Hanbel'in de daha çok “ılımlı” hareket etmeye çalışan kimselere karşı geldiği de ifade edilmiştir.¹⁸¹

Sıfatların da kendi arasında kısımlara ayrıldığını dolayısıyla, Allah'ın sıfatlarına iman ederken istisnasız her bir kısmına itikad edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁸² Allah hakkında hataya ve yanlış düşüncelere kapılmamak için, yaratan ile yaratılan arasındaki farkın ve münasebetin iyi anlaşılması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁸³ Hanbelî mezhebinin, Allah'ın sıfatları konusunda bu derece durmalarının, reddiyeler yazmalarının ve bir nevi külliyatlarını bunun üzerine kurmalarının nedenleri arasında Ahmed b. Hanbel'in mihne sırasında maruz kaldığı muamelenin etkisinden söz edilebilir. Allah'ın sıfatlarından biri olan kelâm sıfatının yaratılmış olduğu düşüncesini benimseyen siyasi iktidarın, bu konuda izlediği baskıcı yöntem, Ahmed b. Hanbel'in takipçileri nezdinde ciddi bir kırılmaya sebep olduğu söylenilebilir.¹⁸⁴

¹⁸¹ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, 84.

¹⁸² el-Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*, 57.

¹⁸³ el-Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*, 63.

¹⁸⁴ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, 59.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HANBELİLERE GÖRE MUATTILA

3.1. Hanbeliler Tarafından Muattıla'nın Sınıflandırılması

Ta'til fikri, tevhid açısından ele alındığında, ayrıldığı üç kısma göre ayrı ayrı değerlendirilebilir. Dolayısıyla rubûbiyyet tevhidinde ta'til, ulûhiyyet tevhidinde ta'til ve isim-sıfat tevhidinde ta'til olarak Allah'ın tekliğine yönelik ta'til çeşitlerinden bahsedilebilir.¹⁸⁵ Tevhidin zıddı şirk'tir, şirk ile ta'til arasında ise belli bir münasebet vardır. Zira her müşrik aynı zamanda Muattıla'dır, çünkü şirk koştan Allah'ın tekliğini iptal etmiş olmaktadır.¹⁸⁶ Allah'ın rubûbiyyetini inkâr edenler arasında Dehrîler ve Mülhidler; Allah'ın ulûhiyyetini, O'na ibadet edilmesi gerektiğini reddedenler arasında müşrikler; Allah'ın isim ve sıfatlarını ta'til edenler arasında ise başta Cehmiyye olmak üzere onların yolunu takip edenler zikredilmektedir.¹⁸⁷ Ta'til kavramı ile üzerinde duracağımız kısım, Allah'ın isim ve sıfatlarına yönelik olan ta'til kısmıdır.

Allah'ın isim ve sıfatlarının ta'til edilmesinin farklı tonlamalarda gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Kimi zaman tüm isim ve sıfatların ta'tili, bazen de bir kısmının ta'tili söz konusudur. Biz de bu dereceleri ve bu dereceye dâhil olanları ayrı ayrı ele almaya çalışacağız.

3.1.1. Allah'ın İsim ve Sıfatlarını Bütünüyle Ta'til Edenler

Bu sınıfa dâhil olan kimseler, Allah'ın kendisi hakkında belirttiği isim ve sıfatları toptan reddedenlerdir. Allah'ın belli bir isim ve sıfata sahip olmadan var olduğunu, zira isim ve sıfatların kabul edilirse yaratılmışlara benzetilmiş olacağını ileri sürerler. Bundan dolayı sıfatları kabul edenleri de, Allah'ı yaratılmışlara benzeten müşebbihe diye

¹⁸⁵ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *El-Cevabü'l-Kafî Limen Se'ele Ani'd-Deva'i's-Şafi* (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1996), 254; et-Temîmî, *Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemaa fi Tevhid-i esma ve's-sıfat*, 62.

¹⁸⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *El-Cevabü'l-Kafî Limen Se'ele Ani'd-Deva'i's-Şafi*, 254.

¹⁸⁷ et-Temîmî, *Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemaa fi Tevhid-i esma ve's-sıfat*, 62-63.

isimlendirirler. Bunların içerisinde, Bâtiniyye, Karmatiyye, Cehmiyye ve kimi Meşşâî filozoflar zikredilmektedir.¹⁸⁸ Bu kimseler genellikle, Allah'tan olumsuz sıfatları nefy ederek O'nu ispatlamaya gitmişlerdir. Allah'ın aciz ve cahil olmadığını belirterek selbî sıfatlar üzerinde durmuşlardır.¹⁸⁹ Kimileri ise, Allah'ın sıfatları üzerine ne olumlama ne de olumsuzlama anlamında hiçbir görüş belirtmemişlerdir.¹⁹⁰

Filozoflar ibaresiyle daha çok meşşâî ekolüne mensup kimseler kastedilmiştir. Onların Allah'ın sıfatlarına yaklaşımının Cehmiyye'nin yaklaşımından daha hatalı olduğu ifade edilmiştir.¹⁹¹ Felsefe tarihinde ilahiyat üzerine konuşmanın Aristoteles ile başladığını belirten İbn Kayyım, Cehmiyye ve Mu'tezile'nin dahi onun ilah düşüncesine karşı reddiyeler verdiğini belirtmiştir.¹⁹²

Allah'ın sıfatları ile ilgili ortaya çıkan tartışmalar aslında O'nun isimlerini de kapsayan bir tartışmaydı. Daha çok sıfatlar diye belirtsek de, tartışmaların merkezinde yer alan Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan Allah'ın isimlerini de reddettiği aktarılmıştır. Allah'ın isimlerinin sıfatlarıyla irtibatlı olarak var olduğundan, sıfatların reddedilmesi dolaylı olarak Allah'ın isimlerinin de reddedilmesi anlamına geliyordu.¹⁹³ Onların Allah'ın isimlerini reddetmelerinin gerekçeleri arasında da, sıfatlar meselesinde olduğu gibi Allah'ı yaratılmışlara benzetme kaygısıydı. Allah için, hayy, âlim, sem', basîr gibi ifadelerin kullanılması halinde insanlara ve diğer mevcudata benzeyeceği için inkâr edilmesi gerektiğini savundular.¹⁹⁴ Bu nedenle öncelikle Allah'ın hem isim hem de sıfatlarını reddedenler arasında zikredilen Cehmiyye'yi ayrı bir başlık altında inceleyerek isim ve sıfatlar üzerindeki görüşleri üzerinde durmaya çalışacağız.

3.1.1.1. Cehmiyye

¹⁸⁸ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986), 2/523; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvafakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 3/367; İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 5/355; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava* (Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004), 13/131.

¹⁸⁹ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 5/355.

¹⁹⁰ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 5/356.

¹⁹¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *İğâsetü'l-Lehfân fi Mâsâyidi's-Şeytân*, 1024.

¹⁹² İbn Kayyım el-Cevziyye, *İğâsetü'l-Lehfân fi Mâsâyidi's-Şeytân*, 1021.

¹⁹³ el-Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*, 24.

¹⁹⁴ İbn Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 1986, 2/523.

Cehm b. Safvan'a nispetle anılan Cehmiyye mezhebinin varlığı hakkında çağdaş araştırmacılar tarafından şüpheler ortaya atılmış, kimileri böyle bir isimlendirmenin hakaret içerikli olduğunu, bu isimlendirmenin herhangi bir gerçekliğinin olmadığını ileri sürmüş ve Ehl-i Hadîs'in, muhaliflerini yermek için kullandıkları lakaptan ibaret olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁹⁵ Ehl-i Hadîs ve özellikle Hanbelî külliyyatında Cehmiyye isimlendirmesinin yerme amaçlı kullanıldığı görüşü kabul edilebilse de, gerçekte karşılığı olmayan bir mezhep olduğu fikri tartışmalıdır. Çağdaş araştırmacılarından Josef Van Ess, Cehmiyye'nin temel inançlarının yanında, mezhebin öne çıkan şahsiyetlerine genişçe yer verdiğini¹⁹⁶ hicri dördüncü yüzyıla kadar İran'da varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz.¹⁹⁷ Dolayısıyla yalnızca klasik mezhep tarihçilerinin kitaplarında yer verdiği uydurma bir mezhep olduğu fikrine ulaşmanın zor olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Allah'ın isim ve sıfatlarını reddetme fikrini Ca'd b. Dirhem'den alan Cehm b. Safvan'ın, tartışmayı ve ilahiyat bahisleri hakkında konuşmayı seven bir kimse olduğu ifade edilmiş, ilahiyat hakkında çokça tartışmayı sevse de, çağdaşı olan bilginler onun temel İslâmî ilimler noktasında ciddi eksiklikleri olan biri olduğuna dikkat çekmişlerdir. Daha çok güçlü retorikleriyle muhataplarını etkilemeyi başardığı vurgulanmıştır.¹⁹⁸ Bu görüşlerin dâiliğini daha çok Acem bölgesinde yapan Cehm b. Safvan, dönemin hadisçileri tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmiştir.¹⁹⁹ Muhalifleri, Cehm b. Safvan ve takipçilerinin insanları Kur'an ve hadîslerdeki müteşâbihlere yönelterek kafalarını karıştırdıklarını ve hem kendilerini hem de başkalarını saptırdıkları ifade edilmiştir.²⁰⁰

Cehm b. Safvan, Ca'd b. Dirhem'in fikirleri dışında Sümeniyye adındaki bir gruptan da etkilendiği nakledilmektedir. Sümeniyye, Hindistan bölgesinde ortaya çıkmış bir gruptur. Bu grubun mensupları içinde, Hint inançlarının etkisinde kaldığı kadar aynı zamanda tecrübe ve beş duyu organı dışında elde edilen bilgilere itimat etmeyen

¹⁹⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 185; İşcan, *Selefilik: İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, 238.

¹⁹⁶ Josef Van Ess, *İlmü'l-Kelâm ve'l-Müctema' fî Karnî's-Sânî ve's-Sâlisi li'l-Hicrî*, çev. Muhyettin Cemal Bedr - Rıza Hamid Kutub (Beyrut-Bağdad: Menşûrâtü'l-Cemel, 2008), 2/290.

¹⁹⁷ Ess, *İlmü'l-Kelâm ve'l-Müctema' fî Karnî's-Sânî ve's-Sâlisi li'l-Hicrî*, 2/734.

¹⁹⁸ Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî el-Kasîmî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* (Beyrut: Müesseseti'r-Risâle, 1979), 10.

¹⁹⁹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava* (Medine: Vizaretül-Evkaf ve's-Şuunil-İslamiyye, 2004), 14/351.

²⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'an ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vîlih*, 92.

kimselerin var olduğu belirtilmiştir.²⁰¹ Abdülkâhir Bağdâdî, Sümeniyye grubunu, tenâsüh inancını benimseyen iki sınıftan biri olarak zikreder. Sümeniyye, âlemin kadîm olduğunu ve beş duyu aracılığı haricinde hiçbir şeyin bilinemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bağdâdî, duyuları ve somut bilgileri esas alan Sümeniyye'nin, ruhların bedenden bedene geçtiğini bir inanç olarak benimsediğine dikkat çekmektedir.²⁰² Dini düşünce noktasında Cehm'i şüpheyi düşüren Sümeniyye'nin, Cehm b. Safvan'a, "Eğer iddialarımızı çürütürsen biz senin dinine gireriz, yok eğer biz senin iddialarını çürütürsek sen bizim dinimize gireceksin" diye teklifte bulundukları aktarılır ve daha sonra aralarında geçen uzun bir diyaloga yer verilir. Öyle ki bu diyalog sürecinden sonra kırk gün kime ibadet edeceği noktasında kararsız kaldığı söylenir.²⁰³ Böylece Cehm b. Safvan'ın kelâmî düşüncesi, bu olayın akabinde şekillendiği ifade edilmiştir. Onun, Kur'ân-ı Kerim'i olduğundan farklı bir şekilde yorumladığı, Hz. Peygamberin hadislerini yalanladığı ve Allah'ı kendisi hakkında belirttiği sıfatları kabul eden kimselerin teşbih'e düştükleri gibi düşüncelerinden dolayı insanların kâfir olacağını savunduğu bildirilir. Ortaya attığı bu görüşlerle yeni bir din icat ettiği de ileri sürülmüştür.²⁰⁴ Ona göre, Allah konuşmaz, ne bu dünyada ne de ahirette görünmez, akılla idrak edilmez, belli bir mekâna hapsolmaz; rengi, cismi, hacmi olmaz ve de O'nun hakkında akılda ne tasavvur ediliyorsa, O tam zıddı olarak kaimdir.²⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, cahil bir kimsenin onun bu sözlerine kulak verdiği takdirde sözlerinin etkileyciliğine kapılıp Allah'ı yücelttiğini düşünebilir fakat hakikatte onun, küfür ve sapkınlık yoluna davet ettiğini ifade eder.²⁰⁶

Cehm b. Safvan ve Cehmiyye'nin inancını genellikle Ehl-i Hadis taraftarlarının ve özellikle Hanbelî âlimlerin reddiyelerinden tanıyoruz. Bu nedenle onların akidesi hakkında söylenen şeyleri bu bilgi ışığında değerlendirmemiz gerekmektedir. Zira Cehmiyye isimlendirmesi onlar tarafından bazen bir fırkayı temsilen dile getirildiği gibi

²⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'ân Ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vilih*, 93; el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 208; el-Kasîmî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, 23.

²⁰² el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 208.

²⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'ân Ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vilih*, 93-94.

²⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'ân Ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vilih*, 97.

²⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'ân Ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vilih*, 99.

²⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'ân Ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vilih*, 100.

bazen de bir yerme aracı olarak kullanılmıştır.²⁰⁷ Fakat Ehl-i Hadîs'in, Cehmiyye'yi Acem oldukları için dışladıkları, onları aşağı sınıftan gördükleri hususu²⁰⁸ tartışmaya açık bir konudur. Zira ilk dönem Ehl-i Hadîs ve Hanbelîyye bilginleri arasında azımsanmayacak derecede Acem kimseler de vardı.²⁰⁹ Dolayısıyla kelâmî olan bir tartışmayı, etnik köken tartışması üzerinden ele almak çok da isabetli görülmemektedir.

Cehmiyye fırkasını, bağımsız bir fırka olarak değil de Cebriyye fırkası altında “katıksız Cebriyye” olarak zikredenler de olmuştur.²¹⁰ Burada Cebriyye'nin alt kolu olarak zikredilmesinin sebebi daha çok kader hakkında benimsedikleri görüşlerden dolayıdır. Zira Cehm b. Safvan her ne kadar Allah inancından dolayı hedef haline gelse de, iman ve kader konularındaki görüşleri de tartışılmıştır.²¹¹ Allah'ın isim ve sıfatları hakkındaki düşüncelerine dönecek olursak, Ahmed b. Hanbel onun kelâm düşüncesini üç ayet üzerine temellendirdiğini belirtir. Birincisi, Allah'ın sema'da olmadığını kanıtlamak için ileri sürdüğü “*O, göklerde ve yerde tek Allah'tır. Gizlinizi açığınızı bilir, neyi yapıp ettiğinizi de bilir.*” (En'am 6/3); ikincisi Allah'ın hem bu dünyada hem de ahirette görülmeyeceğine dair, “*Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki o gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.*” (En'am 6/103); ve üçüncü olarak Allah'ın sıfatlarını inkâr etmek için kullandığı “*O'na benzer hiçbir şey yoktur.*” (Şura 42/11) ayetleridir.²¹²

Burada dikkate değer olduğunu düşündüğümüz bir konu da, sürekli akıl ve rey yandaşı olmasından dolayı eleştirilen Cehm b. Safvan'ın, akidenin en temel ilkelerini ayetler üzerinden temellendirmesidir. Bu da İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkan görüşlerin, nasslardan bağımsız bir şekilde kendilerini kabul ettiremeyeceklerinin izahı olabilir. Zira ortaya çıkan ilk fırkalar arasında yer alan Şîlik, Hâricîlik, Kaderîlik ve Mürcîlik gibi oluşumların, “aykırı” fikirlere sahip olsalar da nasslara sırt çevirmediği ve aklın Kur'an ile çeliştiğine dair bir iddiada bulunmadıkları dikkat çekmiştir. Daha sonra gelen Cehmiyye fırkasının, aklın nasslarla çeliştiğini iddia eden ilk fırka olduğu

²⁰⁷ Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 97; İşcan, *Selefilik: İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri*, 238.

²⁰⁸ İşcan, *Selefilik: İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri*, 238-239.

²⁰⁹ Kutlu, *Selefililiğin Fikri Arkapları: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 198-199.

²¹⁰ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 73.

²¹¹ Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 192.

²¹² Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'an Ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vilih*, 95-96.

belirtilmiştir.²¹³ Fakat Cehmiyye'nin Kur'ân'ın akıl ile çeliştiğini bir bütün olarak değil daha çok Allah'ın isim ve sıfatları hakkındaki ayetleri üzerinde yaptığı yorumlardan dolayı bu çıkarımı yaptıkları söylenebilir. Zira Cehmiyye'yi bu görüşlerinden dolayı müşrikler arasında niteleyenler olduğu gibi²¹⁴ onları Müslüman fırkaları arasında zikredenler de olmuştur.²¹⁵

Cehmiyye'nin üç kısımda değerlendirilmesi gerektiğini savunanlar olmuştur. Birinci kısımda en aşırıları olarak zikredilen “Galiye”dir. Onlar Allah'ın isim ve sıfatlarını istisnasız reddeden kimseler olarak kabul edilmektedir. Allah'ın Esmâ'i'l-Hüsna'sını kabul etseler dahi onu mecaz olarak anlamışlardır. Dolayısıyla, Allah'ın hakiki anlamda hayy, kadir, sem', basîr sıfatını reddetmişler ve kelâm sıfatını da, konuşmanın bir uzuv gerektirdiği düşüncesinden hareketle ta'til etmişlerdir. Bu düşüncenin aynı zamanda sâbiî filozofların ve Karmatî Bâtiniyye'nin düşüncelerinden mülhem olduğu ifade edilmiştir.²¹⁶ İkinci derecede kabul edilen Cehmîlik düşüncesi, Mu'tezile'nin içerisinde yer aldığı Allah'ın isimlerinin kabul edilip sıfatlarının reddedildiği kısımdır. Onlar da, Allah'ın isimlerinin çoğunluğunu mecaz olarak kabul etmeyi tercih etmişlerdir. Bu kısımdaki Cehmîlik, meşhur olan Cehmîlik görüşüdür. Cehmiyye denildiğinde esasında akla gelen ve tartışılan kısım budur.²¹⁷ Üçüncü kısımda değerlendirilen Cehmîlik ise, Cehmiyye'ye muhalefet eden Sıfâtiyye içerisinde değerlendirilen, isim ve sıfatları genel olarak kabul edip cüz'î olarak bazılarını yorumlayan ve hatta reddeden kimseleri ifade etmektedir.²¹⁸

Onlar, Allah'ın, fiillerden ve sıfatlardan müstağni olarak var olduğunu kabul etmişlerdir. Bu tür vasıflar arazlardan meydana geldiğinden dolayı ve arazların da bir cisimde yer edinmesi gerektiği düşüncesinden hareketle sıfatları reddetmişlerdir.²¹⁹ Ahmed b. Hanbel, Cehmiyye'nin, Allah'ın kelâm sıfatına sahip olmadığını savunmalarından dolayı onların Allah dışında bir puta taptıklarını, zira putların da konuşmadığını belirtmiştir. Hatta Cehmiyye'nin, Allah'ın kelâmının yaratılmış olduğunu

²¹³ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Es-Savâiku'l-Mürsele Ale'l-Cehmiyye Ve'l-Muattıla* (Riyad: Dârul-Âsime, 1987), 1070.

²¹⁴ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 157.

²¹⁵ el-Kasîmi, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, 9.

²¹⁶ el-Kasîmi, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, 53-54.

²¹⁷ el-Kasîmi, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, 54.

²¹⁸ el-Kasîmi, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, 55.

²¹⁹ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986), 1/311.

savunarak teşbihe düştüklerini çünkü insan kelâmının da yaratılmış olduğunu ifade etmiştir.²²⁰

Tevhidin gerçekleşmesinin temel şartı olarak Allah'ın, beraberinde sıfatlar olmaksızın kadim olduğunu savunulması gerektiğini savunan Cehm'e karşı Ahmed b. Hanbel, bir hurma örneği üzerinden Cehm'in iddiasını çürütmeye çalışır. Hurma ağacı, yaprak, dal, gövde ve lif gibi sıfatlara sahip olsa da o hurma olarak isimlendirilir, bunun Allah hakkında da düşünülmesi gerektiğini savunur ve Allah'ın kendisi hakkında belirttiği sıfatlara sahip olmasıyla birlikte tek bir ilah olduğunu, sıfatların O'ndan bağımsız birer varlık olarak yer edinmediğini belirtir.²²¹

İbn Teymiyye, Cehmiyye'nin Allah'ın isim ve sıfatlarını bütünüyle reddetmesinin imkânsız olduğuna değinir ve birtakım aklî deliller sunar. Allah'ı, isimleri olmaksızın bilmenin imkânsız olduğundan hareketle, Allah için “vardır” veya “kadimdir” gibi tanımlamaların yapılması dahi bir tür isimlendirme olarak karşımıza çıkacağından bu durumda tüm isimlerin reddedilmesi halinde Allah için vardır ya da kadimdir demek de zor olacaktır. Öyle ki Allah için “vardır” demek bile aslında O'na ait bir ismin veyahut sıfatın kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla İbn Teymiyye, Cehmiyye'nin, sarîh aklî çıkarımlara da muhalefet ettiğine dikkat çeker.²²²

Hanbelîyye, Cehmiyye'nin sıfatları reddetme anlayışına karşılık hem sıfatları ispat etmeye çalışmış hem de Allah'ın sıfatları üzerinde tek tek durmuşlardır. Fakat tartışmaların merkezinde yer alan sıfat daha çok Allah'ın kelâm sıfatı olmuştur. Cehmiyye, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu savunmuş ve Allah'ın ne Hz. Musa ile ne de başka bir kimse ile konuşmayacağını ileri sürmüştür.²²³ Daha çok kelâm sıfatı üzerinde durulmasının sebepleri arasında Mu'tezilîlerce devlet politikası haline getirilen mihne olayı gösterilebilir.²²⁴ Böylelikle mihne'nin en büyük mağdurlarından biri olan Ahmed b. Hanbel ve onu takip edenlerin eserlerinde neden kelâm sıfatı üzerinde sıkça durdukları

²²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'an Ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vilih*, 139.

²²¹ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fimâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Kur'an Ve Te'evvelethü 'alâ Gayri Te'vilih*, 140-141.

²²² Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava* (Medine: Vizaretül-Evkaf ve's-Şuunil-İslamiyye, 2004), 6/48.

²²³ Mehmet Kubat, *Malati ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 93.

²²⁴ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, 42.

anlaşılabilir. Sonraki süreçte de Allah'ın kelâmının yaratılmadığı görüşü Cehmiyye olmamanın bir işareti olarak görülecekti.²²⁵

Cehmiyye'nin Kur'ân'ı yaratılmış kabul etmesi Hanbelîler tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmiştir. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savunan kimselerin kâfir oldukları,²²⁶ arkasında namaz kılınmayacağı, şahitlik yapamayacağı,²²⁷ eşlerinin boşanması gerektiği, cenazelerine iştirak edilmemesi gerektiği, tövbe edene kadar hapsedilmesi gerektiği ve kanlarının helal olduğu ifade edilmektedir.²²⁸ Hatta öyle ki kâfir olduklarında şüphe edenlerin dahi kâfir olduklarından bahsedilmektedir.²²⁹ Hatta eleştiri ve tekfir boyutunu da aşarak Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savunan Bîsr el-Merîsî'ye (ö. 218/833) sövüldüğü dahi aktarılmaktadır.²³⁰ Cehmiyye'nin bu derece hedef alınması yalnızca itikadî olarak değil siyasi olarak da değerlendirilebilir. Zira halife Mütevekkil (ö. 247/861) mihne olaylarını sonlandırdıktan sonra, mağdur olanlara eski itibarlarını teslim etmesinin yanında Cehmiyye'ye karşı reddiyeler yazılması için de bizatihi istekte bulunmuştur.²³¹

Allah'ın isim ve sıfatlarını bütünüyle reddedenler başlığı altında zikrettiğimiz Cehmiyye'den sonra, onların bu görüşlerini devam ettirenler olarak kabul edilen, yalnızca sıfatları reddeden Mu'tezile'nin ta'til'deki konumlarına ve derecelerine değinmeye çalışacağız. Bu fikirlerin kökeninde Cehmiyye olsa da, buna popülerlik kazandıranların Mu'tezile olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle Allah'ın yalnızca sıfatlarını reddedenler sınıfı altında Mu'tezile'yi ele alacağız.

3.1.2. Yalnızca Sıfatları Ta'til Edenler

Allah'ın isimlerinin kabul edildiği, sıfatlarının ise reddedildiği görüşünü savunanlar arasında Mu'tezile mezhebi ile birlikte Zeydiyye, Rafizi İmamiyye, bazı Hariciler ve İbn Hazm'a (ö. 456/1064) yer verilmektedir.²³² İbn Hazm'ın, Allah'ın âlim, kadir gibi

²²⁵ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, 87.

²²⁶ Abdullah, *Kitâbü's-Sünne*, 9.

²²⁷ Abdullah, *Kitâbü's-Sünne*, 10.

²²⁸ Abdullah, *Kitâbü's-Sünne*, 11.

²²⁹ Abdullah, *Kitâbü's-Sünne*, 13.

²³⁰ Abdullah, *Kitâbü's-Sünne*, 37.

²³¹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, 61.

²³² Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvâfakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahîhi'l-Menkul* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 5/249-250; Muhammed b. Halife et-Temîmî, *Makalatü't-ta'til ve'l-Ca'd b. Dirhem* (Riyad: Edvâü's-Selef, 1997), 30.

isimlerinin kudret ve ilim sıfatlarına işaret etmediklerini savunur ve bu fikirleri savunurken Ahmed b. Hanbel'in de bu görüşte olduğunu belirtir.²³³

Mu'tezile'nin, Muattıla'nın aşırı ucu olarak kabul edilen Cehmiyye ve filozoflarla sıfatları reddetme noktasında birleştiği kabul edilse de, farklı bir yaklaşım tarzını benimsemişlerdir.²³⁴ Mu'tezile'nin bu yaklaşımını ayrı başlık altında ele alarak, muattıla'nın diğer gruplarından farkına değineceğiz.

3.1.2.1. Mu'tezile

Hicri ikinci yüzyılın ortalarında Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) öncülüğünde İslâm düşünce tarihinde yerini alan Mu'tezile, kendisinden sonra gelen birçok gruba fikirleriyle etki etmiştir. Mu'tezile, İslâm düşünce tarihinde aklın ve kelâmın etkisini her alanda hissettirmeye ve yön vermeye çalışmıştır.²³⁵ Mu'tezile kelime anlamı olarak toplumdan uzaklaşanları ifade etse de gerek sosyal alanda gerekse de siyasi alanda varlığından ve etkisinden sıkça söz ettirmiştir. Mu'tezile birçok farklı kola ayrılmış hatta bu kollar kimi zaman birbirlerini tekfir dahi etmişlerdir. Buna rağmen birleştikleri belli başlı noktalar mevcuttur. Bunlardan öne çıkan nokta, Allah'ın ezeli sıfatlarını reddetmeleri ve Allah'ın ilim, kudret, hayat ve basar gibi sıfatlara sahip olmadığını belirtmeleridir.²³⁶ Mu'tezile, akidesini usûl-i hamse başlığı altında, tevhid, adl, va'd ve va'id, menzile beyne'l-menzileteyn, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi beş temel esas üzere inşa etmiştir.²³⁷ Konumuz açısından üzerinde daha çok duracağımız esas tevhid esası olacaktır.

Mu'tezile'nin sıfatları reddetme fikrini Cehmiyye'den aldığı ifade edilse de, kelâmî görüşlerinin şekillenmesinde birçok fırkanın etkisi olmuştur. Özellikle Vâsıl b. Atâ'nın, Cehm b. Safvan ile karşılaşmasından sonra ondan ciddi anlamda etkilendiği vurgulanmıştır. Bu nedenle, genellikle Cehmiyye ve Mu'tezile isimleri çoğu kez eş anlamda kullanılmış ve Cehmiyye adı altında verilen reddiyeler ile çoğu kez Mu'tezile kast edilmiştir.²³⁸ Her Mu'tezili'nin Cehmî fakat her Cehmî'nin Mu'tezile olmadığına

²³³ İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvafakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*, 1991, 5/250.

²³⁴ et-Temîmî, *Makalatü't-ta'til ve'l-Ca'd b. Dirhem*, 40.

²³⁵ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 321-324; Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 209.

²³⁶ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 82.

²³⁷ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 334.

²³⁸ el-Kasîmî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, 59; Gardet, *İslam Teolojisine Giriş*, 99.

dikkat çekilmiştir. Zira Cehmiyye'nin sıfatları ta'til konusunda daha fazla aşırıya kaçtığı belirtilmiştir.²³⁹ Her ne kadar sıfatları inkâr etme fikrini ortaya atan kimselerin Cehmiyye olduğu ifade edilse de, onu sistematik bir şekilde devam ettiren kimselerin Mu'tezile olduğu kabul edilmiştir. Devlet gücünü arkasına alarak, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu baskı yoluyla kabul ettirmek Mu'tezile'nin başvurduğu yöntemlerdendi.²⁴⁰ Fakat Cehmiyye ile Mu'tezile arasında sıfatlara yaklaşım konusunda bir farkın olduğundan bahsedilebilir. Özellikle Allah'ın kelâmı konusunda Cehmiyye, sıfatları bazen toptan reddederken, kimi zaman da mecaza yorumlarken Mu'tezile, Allah'ın kelâmını gerçek anlamda fakat yaratılmış olarak kabul etmekteydi.²⁴¹

Allah'ın kadim sıfatlarını reddeden Mu'tezile, Allah'tan ayrı bir varlık olarak değil kendi zatında bulunan bir özellik olarak, Allah'ın zâtı ile âlim, zâtı ile kadir, zâtı ile hayy olduğunu dolayısı ile ondan ayrı olarak ilim, kudret ve hayat ile sıfatlanamayacağını ileri sürmüştür.²⁴² Mu'tezilîler, sıfatların kabulü teşbih fikrini çağrıştırdığından müteşâbih ayetlerin tevillerini de gerekli görmüşlerdir. Zira tevhidin ancak bu şekilde gerçek anlamda gerçekleşebileceğini savunuyorlardı. Vasil b. Ata'ya göre, kadim sıfatı kabul etmek demek Allah ile birlikte başka ilahı kabul etmek anlamına geliyordu, dolayısıyla başkalarının tevhid dediği şey aslında Mu'tezile nezdinde şirk olarak kabul ediliyordu.²⁴³ Vasil'in böyle bir düşünceye iki sebepten dolayı yöneldiği aktarılmaktadır. Birinci düşünceye göre, yaşadığı dönem itibarıyla Allah'ı yaratılmışlara benzetme fikrine sahip olan Müşebbihe'nin ve Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) teşbih'e götüren fikirlerine karşı antitez olarak böyle bir düşünceyi benimsemiş olabileceği zikredilmektedir. İkinci düşünceye göre ise, o dönemde ve coğrafyada varlığını sürdüren, iki tanrılı dine inanan kimselerin var olmasıydı. Dolayısıyla Vasil, sıfatların kabulünün birden fazla kadim ilah'ı çağrıştıracakını düşündüğünden kadim sıfatı reddetmekteydi.²⁴⁴

Mu'tezile'nin ortaya çıktığı dönemde tartışılan sıfatlar yalnızca Allah'ın kelâm sıfatı üzerinde yoğunlaşmamaktaydı. Genel olarak tüm sıfatlar tartışmaya açılmaktaydı.²⁴⁵ Beş temel esasın merkezinde yer alan tevhid inancı, diğer esaslara

²³⁹ el-Kasımî, *Târîhu 'l-Cehmiyye ve 'l-Mu'tezile*, 60.

²⁴⁰ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, 42-43.

²⁴¹ Ali Sâmî Neşşâr, *Neş'etü 'l-Fikri 'l-Felsefi Fi 'l-İslâm* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 2015), 1/364.

²⁴² Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 44.

²⁴³ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 46.

²⁴⁴ Neşşâr, *Neş'etü 'l-Fikri 'l-Felsefi Fi 'l-İslâm*, 1/392.

²⁴⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 309.

yaklaşımın belirleyicisiydi. Mu‘tezilî düşüncenin merkezinde tevhid anlayışı yer almaktaydı. Bu nedenle kendilerini Ehlü’l-adl ve’t-Tevhid olarak isimlendirmeyi uygun bulmuşlardı.²⁴⁶ Tevhid inancının temelini oluşturan sıfatlara yaklaşım meselesinden dolayı da, kendileri gibi düşünmeyenleri müşebbihe olarak isimlendirmişlerdi. Allah’ın yalnızca zâtı itibarıyla kadim olduğunu savunarak, ezeli sıfatları kabul edenleri birden fazla ilah edinen müşrikler olarak kabul etmişlerdi.²⁴⁷

Allah’ın başka şeylere benzemeyen bir “şey” olduğu konusunda Mu‘tezile arasında fikir birliği olduğu nakledilmektedir. Allah’ın cisim veya araz değil, cisim ve arazları yaratan olarak var olduğu, beş duyu organının kendisini idrak edemediği, mekân ve zaman üstü, sonu ve sınırı olmayan ve kendisi dışında her şeyi yaratan bir ilah’ı, tevhidin özü olarak kabul etmişlerdir.²⁴⁸ Mu‘tezile’nin Allah’ı hiçbir şeye benzemeyen bir şey olarak tanımlaması, Hanbelîyye’nin, Allah’ın sıfatlarını ispat ederken kullandığı “başka şeylere benzemez” söylemine paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla, Allah’ın sıfatlarını inkâr veya ispat ederken iki tarafın da aynı dili kullandığını söylemek mümkündür.

Mu‘tezile’nin tevhid inancına bağlı olarak üç temel husus ortaya çıkmıştır. Bunlar Allah’ın sıfatlarının reddedilmesi, Kur’ân’ın yaratılmış olması ve Rü’yetullah’ın reddedilmesidir.²⁴⁹ Bu üç temel husus, Cehm b. Safvan’ın tevhid inancını temellendirirken öne sürdüğü üç ayeti çağrıştırmaktadır.²⁵⁰ Cehmiyye gibi Allah’ın isim ve sıfatları konusunda ileri gitmeseler de, sıfatları Allah’ın özü olarak kabul etmiş ve duyularla bilinemeyeceğini savunmuşlardır.²⁵¹

Sıfatların Allah ile birlikte olmasını reddetmelerinin sebeplerinden biri de sıfatları araz olarak kabul etmeleridir. Arazlar yaratılmış olduğundan, sıfatların kabulü Allah’ın zâtında yaratılmış şeylerin kabulü anlamına geldiği için bu yaklaşımı başta kelâm sıfatı olmak üzere tüm sıfatlarına uygulamışlardır.²⁵² İbn Teymiyye, Allah’ın sıfatlarının bu tür mecazlara yorumlanabilmesi için belli şartlar ileri sürmektedir. Kur’ân ve sünnetin Arap

²⁴⁶ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 324.

²⁴⁷ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 335-336.

²⁴⁸ el-Belhî, *Kitabu’l-Makalat Ve Meahu Uyunu’l-Mesaik Ve’l-Cevabat*, 157; el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 83.

²⁴⁹ Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 221.

²⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red ‘ale’z-Zenâdika Ve’l-Cehmiyye Fîmâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi’l-Kur’ân Ve Te’evvelethü ‘alâ Gayri Te’vilih*, 95-96.

²⁵¹ Gardet, *İslam Teolojisine Giriş*, 79-80.

²⁵² İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 6/147-148.

dilinde olması, Hz. Peygamberin ve hitap ettiği toplumun Arapçaya hâkim olmasından dolayı, onların mecaza yorumlamadıkları bir şeyin mecaza yorumlanmasını hatalı kabul görmüş ve eğer mecaza ya da yorum gerektirecek bir durum olacaksa bunun muhakkak nasslardan dayanaklarla yerine getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁵³ Dolayısıyla, İbn Teymiyye, bir dayanağı olmadan Allah'ın sıfatları hakkında kişisel kanaatlere başvurmanın önü alınamaz sonuçlar doğurabilme endişesini dile getiriyordu. Allah'ın sıfatları hakkında bu derece kolay ve kişisel yorumlara müsaade verilirse Kur'ân'ın diğer hükümleri hakkında da pekâlâ bu yaklaşım sürdürülebilir ve sonu gelmeyen çıkarımlara neden olabilir düşüncesi hakimdi. O yüzden Allah'ın sıfatlarını olduğu gibi kabul etmeyi tercih ederek bir nevi kendilerini güvenli bir limana atmışlardır.²⁵⁴

Allah'ın sıfatlarını ta'til edenler başlığı altında Mu'tezile'yi zikrettikten sonra, sıfatların bir kısmını tatil edip bir kısmını kabul edenleri ele almaya çalışacağız.

3.1.3. Bir Kısmını Kabul Edip Bir Kısmını Ta'til Edenler

Bu sınıfa dâhil edilenler arasında Küllâbîyye, Eş'ariyye ve Mâturîdiyye zikredilmektedir. Ahmed b. Hanbel, Allah'ın sıfatlarına yaklaşımda yalnızca inkâr edenleri değil aynı zamanda sıfatlar hakkında tereddütte kalanları bile Cehmîlik ile tanımlamıştır.²⁵⁵ Ahmed b. Hanbel'in, Eş'ariyye'nin kısmi olarak ta'til'e düştüğünü ifade eden söylemleriyle karşılaşsak da o, Eş'ariyye'nin akıl hocaları makamında kabul edilen Ehl-i Sünnet kelâmcılarını bununla isimlendirmiştir.²⁵⁶ Hanbelîyye'nin yöntemi açısından bakıldığında bu sınıfa dâhil olanların listesi daha da kabaracaktır. Zira yalnızca Küllâbîyye, Eş'ariyye ve Mâturîdiyye değil birçok mezhep ve grup da böyle düşünmektedir. Dolayısıyla böyle bir kısımlandırma içerisine “Hanbelîyye gibi düşünmeyen herkes” dâhil olabilir. İbn Küllâb ve onu takip eden Eş'arî ile Kalânîsî gibi kimselerin genel olarak sıfatları kabul ettiklerini fakat ihtiyarî fiilî sıfatları kabul etmedikleri ifade edilmektedir. Örneğin, kâfirlerin küfürlerinden dolayı Allah'ın gazap sıfatına sahip olamayacağını veya müminlerin iman etmelerinden dolayı muhabbet sıfatına sahip olamayacağını benimsedikleri vurgulanmaktadır.²⁵⁷ Fiilî sıfatlar, Allah'ın

²⁵³ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 6/360.

²⁵⁴ Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*, 49.

²⁵⁵ Abdullah, *Kitâbü's-Sünne*, 43; Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*,

²⁵⁶ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, 85.

²⁵⁷ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 13/131.

yaratılmış eşyalar üzerinde belli bir anda gerçekleştirdiği sıfatlarıdır. Zatıyla kadim olmamasıyla birlikte iradesine bağlı olarak dilediği vakit gerçekleştirdiği sıfatlarıdır. Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet kelâmcıları fiilî sıfatları, sonradan meydana geldiğinden dolayı arazlar içerisinde değerlendirmiş ve tartışmaya konu kabul etmişlerdir.²⁵⁸

Küllâbîyye, Eş‘ariyye ve Mâturîdiyye’nin bu kısımda değerlendirilmesi bazı sıfatlara yaklaşımlardan dolayıdır. Allah’ın isimlerini kabul etseler de her ismin bir sığata işaret etmesinden ve kimi sıfatlar fiilî sıfatlar içerisinde kabul edildiğinden dolayı onları kabul etmedikleri ifade edilmektedir.²⁵⁹ Bu kısımda ilk olarak Küllâbîyye’nin sıfatlara yaklaşımına değinmeye çalışacağız. Küllâbîyye’nin kendilerinden sonraki Ehl-i Sünnet kelâmcıları üzerinde ne gibi bir etkiye sahip olduğu da bu açıdan önem arz etmektedir.

3.1.3.1. Küllâbîyye

İbn Küllâb’a nispetle anılan Küllâbîyye mezhebi, Allah’ın isim ve sıfatlarını kabul eden Ehl-i Sünnet’in öncüleri olarak kabul edilmektedir. Allah’ın âlim, kadir, aziz, basîr, kerim, mütekellim olduğunu ve ilim, kudret, hayat gibi sıfatlara sahip olduğunu ifade ederler. Ne Cehmiyye gibi Allah’ın sıfatlarını gayrısı olarak değerlendirirler ne de Mu‘tezile gibi sıfatın Allah’ın kendisi olduğunu ifade ederler.²⁶⁰ İbn Küllâb’ın, Allah’ın sıfatlarını, “ne aynısı ne de gayrısı” olarak ele alması sonradan teşekkül edecek Ehl-i Sünnet kelâmı için ciddi bir etkiye sebep olmuştur.²⁶¹

Seleften bir grup arasında zikredilen İbn Küllâb, kelâm ilminin usullerini kullanarak Allah’ın sıfatlarını ispatlamaya çalışmış ve bunun üzerine eserler yazmıştır.²⁶² Kur’ân’ın yaratılmış olup olmadığı tartışmalarının sürdüğü bir dönemde yaşayan İbn Küllâb, sıfatları reddeden Cehmiyye ve Mu‘tezile’ye karşı ciddi eleştiriler yönelterek, Ehl-i Sünnet çizgisini dönemin hâkim Mu‘tezilî anlayışına karşı savunmuştur.²⁶³ Kelâmın ezeli, hayır ve şerrin Allah’ın kaderiyle takdir olunduğunu ve Kur’ân’ın yaratılmış olmadığı düşüncesini savunmuştur. Dolayısıyla o Ehl-i Sünnet’in ve hadis ehlinin reisi

²⁵⁸ Hikmet Yağlı Mavil, “Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2015), 176.

²⁵⁹ et-Temîmî, *Makalatü’t-ta’til ve’l-Ca’d b. Dirhem*, 31.

²⁶⁰ Ebü’l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b İsmail b İshak Eş‘ari, *Makalatü’l-İslâmiyyin ve İhtilafü’l-Musallin* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980), 298.

²⁶¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 358.

²⁶² Şehristani, *El-Milel Ve’n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 79.

²⁶³ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 5/555.

konumunda kabul edilmiştir.²⁶⁴ İbn Küllâb'ın konumunu anlamak için bir diğer önemli husus, onun fikirlerini takip eden kimselerin Eş'arilik içerisinde varlığını sürdürmeleridir.²⁶⁵

Allah'ın kelâm sıfatını kabul edip onun yaratılmamış olduğunu benimsediği için, Mu'tezile tarafından Hristiyanlardan etkilendiği iddiası ortaya atılsa da bu bir iddiadan öteye geçememiştir. Zira onlar nezdinde kadim sıfatları kabul etmek, birden fazla ezeli ilahı kabul eden Hristiyanları çağrıştırmaktaydı.²⁶⁶ İbn Küllâb, kendisinden önceki hadîs ehlinin kabul ettiği sıfatları, nasslar ışığında kabul etmekle beraber aynı zamanda aklî çıkarımlara da başvurmuştur. Onun kelâm ilmine olan en önemli katkısı da Allah'ın sıfatlarını işleyiş tarzıdır.²⁶⁷

İbn Teymiyye, Allah'ın sıfatlarına yaklaşım konusunda insanların İbn Küllâb'a kadar iki düşünce biçimine sahip olduklarını vurgulamaktadır. Birincisi, Allah'ın isim ve sıfatlarını ispat edip üzerinde herhangi bir ekleme çıkarma yapmadan kabul eden Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, ikincisi ise Allah'ın sıfatlarını reddeden Mu'tezile'den olan Cehmiyye sınıfı idi. İbn Küllâb ise, Allah'ın zatına dair lazimî sıfatları kabul ederken fiilî ihtiyarî sıfatları iptal ettiği ifade edilmektedir. Bu nedenle Ahmed b. Hanbel, İbn Küllâb ve takipçileri konusunda uyarıda bulunmuştur.²⁶⁸ İbn Küllâb, Kalânisî ve Eş'arî, sıfatları ispat edenlerin arasında yer verilmekle beraber Cehmiyye'nin yönteminden etkilendiği ifade edilmektedir. Bu da Kur'an'ın lafızlarının, dile getirilişinin yaratılmış olduğu fikrini savunmalarından dolayıdır.²⁶⁹ Zira Ahmed b. Hanbel, Kur'an'ın telaffuz edilmesini yaratılmış kabul edenleri Cehmiyye'den daha şerli görmüş ve onlardan sakındırmıştır.²⁷⁰ İbn Küllâb, Sıfâtiyye'nin mütekellimi içerisinde Ehl-i Sünnet'in öncü kelâmcısı olarak zikredilse de aslında yeni bir yolun, düşünce biçiminin ortaya çıkarıcısı olmuştur. Bu

²⁶⁴ Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi Fi'l-İslâm*, 1/268; Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 236-237.

²⁶⁵ Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi Fi'l-İslâm*, 1/268.

²⁶⁶ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 5/555.

²⁶⁷ İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvafakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*, 1991, 2/12; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 358.

²⁶⁸ İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvafakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*, 1991, 2/6.

²⁶⁹ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 12/206.

²⁷⁰ Ya'lâ, *Tabakatü'l-Hanabile*, 1999, 1/46; Melchert, *Sünni Düşüncesinin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, 84.

yöntemin içerisinde hem selefin hem de Mu‘tezile’nin yöntemlerinden kalıntılar mevcuttu.²⁷¹ Yine de bu yöntemle onlara karşı en sert mücadeleyi de o vermiştir.²⁷²

Ahmed b. Hanbel’in, İbn Küllâb ve takipçilerine karşı şiddetli bir şekilde karşı çıktığı ifade edilmektedir.²⁷³ İbn Küllâb, Mu‘tezile’ye karşı mücadele etmesine rağmen Ahmed b. Hanbel ve bir kısım Hanbelîlerin eleştirilerinden kurtulamamıştır. Zira o, Mu‘tezile’ye karşı mücadele verirken onların yönteminden faydalanmıştır. Bu nedenle Hanbelîler, kelâmî usulü çağrıştıracak en ufak bir yöntemin dahi karşısında durmaya özen göstermişlerdir. Bu çaba sahih tevhid inancının ayakta durması için de olsa böyle kabul edilmiştir. Zira sahih inancın ancak sahih yöntemlerle savunulacağını, ancak selefin yöntemine bağlı kalınarak doğruya ulaşılabileceğini benimsemişlerdir. Yöntemde ufak bir sapma olsa bu sonrakiler için daha büyük saptalara sebep olabileceğinden temkinli yaklaşmışlardır.²⁷⁴

Allah’ın sıfatlarını fiilî ve zâtî olarak ayıran İbn Küllâb, Allah’ın iradesine bağlı olarak dilediğinde yaptığı ve yapmadığı sıfatları ifade eden fiilî sıfatları kabul etmemiştir.²⁷⁵ Fiilî sıfatlar yaratma, icâd etme gibi anlamları barındıran tekvin sıfatı içerisinde değerlendirildiğinden, ortaya çıkan fiilin Allah’a mı yoksa yaratılmışa mı ait olduğu tartışması üzerinden ele alınmıştır. Allah’ın, yaratılmış bir zaman ve mekân üzerine müdahalesi veya gerçekleştirdiği fiil, hâdis olacağından Allah’a ait olunamayacağı ifade edilmiştir.²⁷⁶ Fakat fiilî sıfat, Allah’ın zâtî sıfatlarından bağımsız olarak gerçekleşmez. Hanbelîyye, Allah’ın ezeli olarak konuşma sıfatına zâtî itibarıyla sahip olurken, bu sıfatı gerçekleştirdiği anda fiilî sıfat olarak adlandırılır. Zira Allah’ın konuşmadan önce de kelâm sıfatına sahip olduğu vurgulanmaktadır.²⁷⁷

²⁷¹ et-Temîmî, *Makalatü't-ta'til ve'l-Ca'd b. Dirhem*, 92.

²⁷² İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 12/202.

²⁷³ Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, *Lisanü'l-Mizan* (Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002), 4/486; İsa Koç, “Hanbelîlik ile Küllâbîlik Arasındaki İlişki”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2, (2020) 508.

²⁷⁴ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Buğyetül-Murtâd Fi'r-Reddi Ale'l-Mütefelsife Ve'l-Karâmita Ve'l-Bâtiniyye Ehli'l-İlhâd Mine'l-Kâiline Bi'l-Hulûl Ve'l-İttihâd* (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 2001), 451.

²⁷⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 358; İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 13/131.

²⁷⁶ Mavil, “Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar”, 177-178.

²⁷⁷ el-Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*, 62.

İbn Küllâb, benimsediği fikirlerden dolayı Hanbelîyye tarafından ciddi eleştirilere maruz kalsa da, İbn Teymiyye tarafından selefe, Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'den daha yakın biri olarak tanıtılmıştır.²⁷⁸

3.1.3.2. Eş'ariyye

Sıfâtiyye içerisinde zikredilen Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, gençlik yıllarında Mu'tezile âlimlerinin önde gelenlerinden ve aynı zamanda üvey babası olan Ebu Ali el-Cübbâî'nin yanında yetişmiş, dini ve fikri dünyasını orada şekillendirmiştir. Kırk yaşına geldiğinde ise Mu'tezile'den ayrılmış ve Ahmed b. Hanbel'in yoluna uyduğunu ifade etmiştir.²⁷⁹ Bağdat'a gittikten sonra orada Hanbelî âlimlerinden Hasan b. Ali el-Berbehârî (ö. 329/940-41) ile görüşerek Mu'tezile'den ayrıldığını, Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Ali Cübbâî'ye, Ebu Hâşim'e ve Yahudi, Hristiyan ve Mecûsilerin önde gelen şahsiyetlerine karşı reddiyeler yazdığını ifade etmiştir. Berbehârî'nin ise "anlattıklarından ne az ne de çok bir şey anlamadım, bizler sadece Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel'in dediğine itibar ederiz." diyerek ona karşılık vermiştir. Eş'arî daha sonra el-İbâne adlı eserini ona takdim etmişse de beklediği ilgiyi görmemiştir.²⁸⁰ Eş'arî'nin Mu'tezile mezhebinden ayrıldıktan sonra İbn Küllâb'ın yolunu takip ettiği ve mezhep olarak Ahmed b. Hanbel'in mezhebine girdiği ifade edilmektedir.²⁸¹ Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra yazdığı ilk eser olarak kabul edilen el-İbâne an Usulî'd-Diyâne'de Ahmed b. Hanbel'in mezhebine tabi olduğunu açıkça ifade etmiştir.²⁸²

Eş'arî, Ahmed b. Hanbel'in yoluna uyduğunu ifade etse de, her yönüyle ona uyduğunu ifade etmek zordur. Ahmed b. Hanbel'in benimsemediği kimi yöntemleri benimsediği ifade edilmiştir.²⁸³ Eş'arîliği, tek bir düşünce altında değerlendirmek de zor görünmektedir. Zira Eş'arîliğin, Eş'arî'nin kendi kaynaklarından bir de Eş'arîlerin takipçilerinden aktarılan iki farklı tasavvura sahip olduğu aktarılmaktadır. Eş'arî

²⁷⁸ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 12/203-204.

²⁷⁹ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 79; Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, 180; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 474.

²⁸⁰ Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakatü'l-Hanabile* (Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifal, 1999), 3/37; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 476.

²⁸¹ İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvafakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahîhi'l-Menkul*, 2/16.

²⁸² Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmail b. İshak Eş'ari, *El-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Riyad: Darü'l-Fazile, 2011), 201; Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 277.

²⁸³ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 5/411; Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 276.

kendisini Ehl-i Hâdis'e nispet etse de sonradan onu takip edenlerin bire bir bu yolu sürdürdüklerini ifade etmek tartışmalı kabul edilmektedir.²⁸⁴

Eş'arî ve ilk takipçilerinden, Ebu'l-Hasen et-Taberî, Ebu Abdullah b. Mucahid el-Bahilî ve Kâdî Ebu Bekir'in Kur'ân'da zikredilen istivâ, vech, yed gibi Allah'ın haberi sıfatlarını kabul etmede ittifak ettikleri vurgulanmıştır. Bu konuda Eş'arî'nin aksi yönde görüş belirttiğine dair delilin bulunmadığı fakat takipçileri arasında bu konuda iki farklı yaklaşımın olduğundan bahsedilmektedir.²⁸⁵ İbn Teymiyye, Eş'arî mezhebi içerisinde haberi sıfatları ilk olarak tevil eden kişinin Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085) olduğunu belirtir. Bu konuda Eş'arî'den farklı bir yol benimseyerek mezhepte yeni bir yaklaşım geliştirdiğine dikkat çekilir.²⁸⁶ Bu durumun, Cüveynî'nin Eş'arî tasavvurundan kaynaklı olduğu da söylenebilir. Zira ona göre Eş'arî, Hanbelî biri olmaktan ziyade daha çok aklî yorumlara önem veren bir kelâmcıydı.²⁸⁷ Eş'arî, Bâkullânî (ö. 403/1013) ve İbn Fûrek (ö. 406/1015) gibi ilk Eş'arîler, Kur'ân'da geçen sıfatları kabul etmişlerdi fakat Cüveynî'nin benimsediği kelâmî yöntem ile Mu'tezile'ye meylettiği ifade edilmektedir.²⁸⁸ Bu nedenle İbn Teymiyye, Eş'arî'nin bu tür sıfatları reddettiğini iddia eden kişinin yalancı olduğunu belirtmektedir.²⁸⁹ Eş'ârî el-İbâne adlı eserinde bu tür haberi sıfatları kabul ettiğini açıkça ifade etmektedir.²⁹⁰

Eş'ârî, Mu'tezileden farklı olarak Allah'ın sıfatlarını kabul etmiş ve bu konuda Mu'tezile'ye karşı mücadele vermiştir. Allah'ın Âlim, Kâdir ve Murîd gibi isimlere sahip olmasıyla onlara bağlı olarak ilim, kudret ve irâde gibi sıfatlarının olduğunu belirtmiştir. Âlim ilim sahibini, Kâdir kudret sahibini, Murîd irade sahibini ifade etmekteydi. Allah'ın sıfatları, zâtıyla kâim ezeli sıfatlardı. Allah'tan ne ayrı bir varlık olarak ne de Allah'ın zatının kendisi olarak vardılar. Doğrusu, Allah'ın bu sıfatlara kendine has bir şekilde sahip olmasıdır.²⁹¹

²⁸⁴ Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, 95; Gardet, *İslam Teolojisine Giriş*, 91.

²⁸⁵ İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvafakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*, 2/17.

²⁸⁶ İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvafakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*, 2/18.

²⁸⁷ Gardet, *İslam Teolojisine Giriş*, 92.

²⁸⁸ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 6/52.

²⁸⁹ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 12/203.

²⁹⁰ Eş'ari, *El-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 213-215.

²⁹¹ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 80-81; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 481-482.

Allah'ın tercihi dâhilinde olan fiilî sıfatları konusunda ise Eş'arî'nin, İbn Küllâb gibi fiili sıfatları ta'til ettiği iddia edilmektedir.²⁹² Fiilî sıfatlar, Allah'ın iradesine bağlı olarak dilediği vakitte meydana gelen sıfatlarıdır. Eş'arîler, sonradan meydana geldiği için o sığata nispetle Allah'ın isimlendirilemeyeceğini savunmuştur. Bu tür fiilî sıfatlar Allah'ın iradesine bağılı olarak meydana geldiğinden, Allah'ın zati sıfatlarından farklı olarak değerdendir. ²⁹³ Eş'arî, Allah'ın, yaratma fiilini zâtî sıfatı olan Kudret üzerinden izah ederek, yaratmadan önce Hâlık sıfatına değil Kudret sıfatına sahip olduğunu ifade eder. ²⁹⁴ Bunlar Hanbelîler tarafından, kimi sıfatları reddettiğı kimilerini kabul ettiğı için ta'til'e düştüğü ifade edilmiştir. Onlara göre Eş'arîler irade sıfatını kabul etmişler fakat Allah'ın merhamet sıfatını reddetmişlerdir. ²⁹⁵ Hâlbuki Eş'arîler, rahmet, muhabbet, rıza, gazap gibi sıfatları irade sıfatının içerisinde kabul etmişlerdir. Ayrı bir başlık altında ele almamaları onu reddettikleri anlamına gelmemektedir. Tıpkı Tekvin sıfatını Kudret sıfatı içerisinde kabul ettikleri gibidir. ²⁹⁶

Allah'ın kelâmının yaratılmış olmadığını savunan Eş'arîler, bu konuda Hanbelîlerden ve Mu'tezilîlerden farklı bir yöntem benimsemiştir. Allah'ın kelâmı bir bütün olarak zatiyla kaim olan, emirlerini, nehiylerini, haberlerini, va'd ve va'idini kapsamaktadır. Asıl kelâm'ın nefsi kelâm olduğunu, telaffuz haline geçmese de ona kelâm denileceğini savunmuşlardır. Dolayısıyla mana itibarıyla ezeli olan kelâm telaffuz, harf ve sesleri meydana getirenler nezdinde yaratılmış kabul edilmektedir. Bu tıpkı okuma ile okunan şey, zikretmekle zikredilen şey arasındaki fark gibidir. Zikir yaratılmış iken, zikredilen kadim kabul edilmiştir. ²⁹⁷ Kur'ân'ın hem telaffuz edilişi bakımından hem de mana olarak yaratılmadığını savunan kimi Hanbelîler, Eş'arîlerin bu görüşlerini şiddetli bir şekilde eleştirmişlerdir. Hanbelî âlimlerinden Ebu Nasr es-Siczî (ö. 444/1052), Eş'arîleri, Kur'ân'ın telaffuzlarını mahlûk saymalarından ötürü sert bir şekilde eleştirmiştir. Onların, birçok meselede Mu'tezile'ye katıldıkları hatta onlardan daha da

²⁹² İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvâfakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*, 2/18.

²⁹³ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 266; Bacuri, *Tuhfetü'l-Mürîd Ala Cevhereti't-Tevhid*, 119-120; Mavil, "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar", 182.

²⁹⁴ Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 85.

²⁹⁵ el-Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*, 91.

²⁹⁶ Mavil, "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar", 183.

²⁹⁷ Şehristani, *Nihayetü'l-Ikdam Fî İlmi'l-Kelâm*, 279; Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 81; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 484.

ileri gittiklerini belirtmektedir.²⁹⁸ Eş‘arî’nin, Kur‘ân‘da geçen emir kiplerinden nedb ve ibaha gibi bir hükmün çıkarılamayacağını savunduğu iddia edilmiş ve bu konuda onun tek başına kaldığı vurgulanmıştır.²⁹⁹

İbn Teymiyye, Cehm b. Safvan‘ın mezhebinin Eş‘arî’nin mezhebi olarak gösteren kimselerin, iki mezhep konusunda da cehalet içinde olduklarından bahseder. Zira Eş‘arî, Kur‘ân‘ın kadim olduğunu telaffuzların muhdes olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁰ Bu nedenle İbn Teymiyye, bir nevi hiyerarşik olarak Eş‘arîlerin ilkleri ve sonrakileri arasında selef en yakın kimseleri sıralamıştır. Ona göre, kelâmcılar arasında selef en yakın kimse olarak, Eş‘arî daha sonra Ebu Bekr Bâkılânî ardından Cüveynî ve onu takip eden kimseler gelmektedir.³⁰¹ Eş‘arî’ye karşı sert tavır takınan Hanbelîler olduğu gibi daha olumlu yaklaşan Hanbelîler de olmuştur. Zira kimi Hanbelîler canına kast edecek şekilde ona karşı çıkarken yine onu Hanbelî olan Ebu‘l-Hasan et-Temîmî korumuştur.³⁰²

3.1.3.3. Mâturîdiyye

Ehl-i Sünnet‘in iki büyük kelâm ekolünden biri olan Mâturîdiyye, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud el-Mâturîdî (ö. 333/944)‘ye nispetle anılmıştır. Mâturîdî, aklı ve nakli birleştirerek, fikri sapmaların olduğu bir dönemde İslâm akaidini savunmak için yoğun mücadeleler vermiştir. Eş‘arîlik ile birlikte Mu‘tezile başta olmak üzere farklı akımlara, kelâm yöntemiyle cevaplar vermeye başlayan bir mezhep olmuştur.³⁰³ Eş‘arî’nin Bağdat‘ta yaptığını Mâturîdî Semerkand‘da yapmıştır.³⁰⁴

Mâturîdiyye’ye göre Allah‘ın sıfatları, zatından bağımsız olarak mevcut değildir. Sıfatlar, Allah‘ın zatından aynı da gayrı da değildir denilerek³⁰⁵ hem Mu‘tezile’ye hem de Müşebbihe’ye muhalefet edilmiştir. Subûti sıfatlar başlığı altında, hayat, ilim, kudret,

²⁹⁸ Ebu Nasr Ubeydullah b. Said b. Hatim Ebu Nasr Siczi, *Risaletü’s-Siczi İla Ehli Zebid Fi’r-Red Ala Men Enkera’l-Harf Ve’s-Savt* (Riyad: Darü’r-Raye, 1993), 86.

²⁹⁹ Siczi, *Risaletü’s-Siczi İla Ehli Zebid Fi’r-Red Ala Men Enkera’l-Harf Ve’s-Savt*, 196.

³⁰⁰ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 12/201-202.

³⁰¹ İbn Teymiyye, *Buğyetül-Murtâd Fi’r-Reddi Ale’l-Mütefelsife Ve’l-Karâmita Ve’l-Bâtiniyye Ehli’l-İlhâd Mine’l-Kâilîne Bi’l-Hulûl Ve’l-İttihâd*, 451; İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 12/202-203.

³⁰² İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 226; Ümüt Toru, “Eş‘arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 272.

³⁰³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 420; Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 297.

³⁰⁴ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 83.

³⁰⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî Semerkandî Mâturîdî, *Kitabü’t-Tevhid* (Beyrut-İstanbul: Dâru Sâdir-İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001), 119.

irâde, sem‘, basar, kelâm ve tekvin sıfatları kabul edilmiştir.³⁰⁶ Allah’ın kelâmı, diğer subûti sıfatları gibi zatıyla birlikte kadimdir. Ezeli olan kelâm, dil, telaffuz, ses ve harfe ulaştı mı mûhdes hale gelir. Her halükârda, mutlak olarak “Kur’ân mahlûktur” demekten sakınmışlardır.³⁰⁷

Allah’ın zâtı ve fiilî sıfatlarını ezeli ve ebedi kabul eden Maturîdiler, Allah’ın yaratmadan önce hâlık, rızık vermeden önce de râzık olduğunu vurgulamışlardır.³⁰⁸ Fiili sıfatları, ayrı sıfatlar olarak kabul etmişler ve başka bir sıfatın yansıması olarak değil bağımsız bir şekilde kabul etmişlerdir. Bu konuda hem Mu‘tezileden hem de Eş‘arîlerden farklı düşünmüşlerdir.³⁰⁹

Sıfâtiyye içerisinde zikredilen Mâtürîdî’nin, İbn Küllâb’tan etkilendiği ifade edilmiştir. Sıfatlar başta olmak üzere birçok konuda onun yolunu takip ettiği belirtilmiştir. Maturîdiler ve Hanefiler, bulundukları coğrafya itibarıyla de Allah’ın sıfatları hakkında yapılan tartışmaların yaşandığı doğu coğrafyasında bulunduklarından dolayı bu tartışmalara yakından şahit olmuşlardır.³¹⁰ Ahmed b. Hanbel de, Cehm b. Safvan’a uyanlar arasında Ebu Hanife’nin ashabından kimselerin olduğunu ifade eder.³¹¹ Hanefilerden Cehm’e uyanlar arasında önemli bir konuma sahip olanlardan biri de Bîşr b. Giyâs el-Merîsî’dir.³¹² O Kur’ân’ın yaratılmışlığını savunmuş ve mihne olaylarında Me’mun doğrultusunda kadı makamında bunu bir görev olarak yürütmüştür.³¹³

Allah’ın her isminin bir sıfata bağlı olduğunu ifade eden Hanbelîler, Eş‘arîlere yapılan eleştirilerin benzerini dile getirmektedirler. Çağdaş yazarlardan İbn Useymîn, Eş‘arîlerle birlikte Maturîdileri de, bazı sıfatları kabul edip kimilerini ta‘til edenler sınıfında kabul etmiştir. Ona göre, Maturîdiler de, Allah’ın merhamet sıfatını

³⁰⁶ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 433-434; Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 84.

³⁰⁷ Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid*, 120-121-122; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 435.

³⁰⁸ Ebü’l-Muin Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefi Nesefi, *Tebşiratü’l-Edille Fî Usulî’d-Din* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993), 402-403; Mavil, “Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar”, 186.

³⁰⁹ Mavil, “Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar”, 186-187.

³¹⁰ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, 2004, 6/51-52; et-Temîmî, *Makalatü’t-ta‘til ve’l-Ca’d b. Dirhem*, 106.

³¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Er-Red ‘ale’z-Zenâdika Ve’l-Cehmiyye Fî mâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi’l-Kur’ân Ve Te’vvelethü ‘alâ Gayri Te’vilih*, 97.

³¹² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 181.

³¹³ Abdullah, *Kitâbü’s-Sünne*, 15; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı Ve Haşeviye Olgusu*, 50.

reddetmişlerdir. Bundan dolayı da, Eş‘arî ve Maturîdilerin, Cehmiyye ve Mu‘tezile’ye reddiye yazarken sıfatların bir kısmını kabul edip bir kısmını reddetmelerinden dolayı çelişkiye düştüklerini vurgulamaktadır.³¹⁴ Fakat bu bilgileri aktarırken hangi Mâtürîdî kaynaktan atıfta bulunduğunu belirtmemektedir. Zira Mâtürîdî, Kitabü’t-Tevhid adlı eserinde, Allah’ın rahmet ve rahim sıfatlarına sahip olduğunu açıkça zikretmektedir.³¹⁵

Küllâbiyye, Eş‘ariyye ve Mâtürîdiyye’nin Allah’ın isim ve sıfatları konusunda lafzen selefle aynı görüşte olsalar da manaları itibarıyla farklı düşündükleri ifade edilmiştir.³¹⁶

³¹⁴ el-Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*, 90-91-92.

³¹⁵ Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid*, 119.

³¹⁶ et-Temîmî, *Makalatü’t-ta’til ve ‘l-Ca’d b. Dirhem*, 31.

SONUÇ

Kelâm ilminin doğuşu ve İslâm dünyasında farklı dini anlayışların neşet etmesiyle birlikte fırkalar, kendi düşüncelerine aykırı gördükleri mezhepleri, mezhep mensuplarının kendilerine verdikleri isimlerden farklı isimlerle tanımlamışlardır. Bu tür tanımlamalar araştırmacılar için ciddi güçlükler çıkarmıştır. Çünkü bir mezhebin veya düşünce biçiminin takipçilerinin kendilerini isimlendirmeleri ile muhaliflerinin isimlendirmesi arasında kimi zaman farklılıklar meydana gelmiştir. Muattıla kelimesinin kullanımını da bu çerçevede değerlendirebiliriz. Bu nedenle bu tür isimlendirmeleri hem sahipleneler açısından hem de eleştirenler açısından ele almak önemlidir.

Ahmed b. Hanbel'in mihne sürecindeki tavrı, takipçileri açısından mezhebin şekillenmesi noktasında belirleyici olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in devlet desteğini arkasına alan Mu'tezile karşısında Kur'an'ın yaratılmadığı görüşünü savunması, Hanbelîyye'nin Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşleri noktasında kilit rol oynamıştır.

Hanbelîler, Allah'ın kelâm sıfatı başta olmak üzere tüm sıfatları belli esaslar dâhilinde kabul etmişlerdir. Sıfatları kabul edenlerin Sıfâtiyye, reddedenlerin ise Muattıla içerisinde değerlendirilmesi, kabul ve reddi tespit etmede birtakım bilinmezlikler ortaya çıkarmıştır. Bir kimsenin Muattıla'dan sayılması için hangi sıfatları veya kaç sıfatı reddetmesi gerekirdi? Bu sorunun cevabına sahip olduğunu düşünerek Muattıla sınıflandırması yapan Hanbelîyye, belirli esaslar ortaya koymuştur. Ancak sıfatların taksimi, mahiyetleri, kapsamı mezhepler tarafından farklı şekilde ele alındığından genel geçer bir tasnif yapmak zordur.

Hanbelî mezhebinin, fikhî tartışmalardan çok itikadî tartışmaların içerisinde yer alması, Ahmed b. Hanbel'in etkisi dolayısıyladır. Allah'ın sıfatlarına yaklaşım noktasında genel olarak Ehl-i Hadîs'in benimsediği belli başlı esaslar vardır. Hanbelîler, Allah hakkında konuşurken tahrif, ta'til, teşbih, tekyif ve tevil yapmaksızın konuşulması ve inanılması gerektiğini vurgulamışlardır. Fakat buna rağmen teşbih fikrine meyledenler de olmuştur.

Çalışmamızda merkezi yer verdiğimiz Hanbelîlerin ta'til yaklaşımı, birçok mezhebe dokunan bir yaklaşımı ifade etmektedir. Allah'ın tek bir sıfatının dahi te'vîl edilmesi tahrif olarak kabul edilmiş ve te'vîl edenler ta'til ehlinden sayılmıştır. Bizce bu

yaklaşım, indirgemeci bir yaklaşımdır. Bir kimsenin, Allah'ın sıfatını sırf te'vîl ettiği için Muattıla'dan kabul edilmesi yanlış olduğu gibi aynı şekilde teşbihe kaçmadan Allah'ın sıfatlarını zahiri üzere kabul eden kimsenin de Müşebbihe olarak tanımlanmasının yanlış olduğuna düşünüyoruz. Zira selef de halef de Kur'ân ve sünnette geçen sıfatlardan hareketle Allah'ın yüceliğini kanıtlamayı hedeflemişlerdir. Yöntemler farklı olsa da iki tarafın ortak kaygısı Allah'ın şanına yakışır bir şekilde tanınıp tanıtılmasıydı. Tabii burada Hanbelîyye mezhebinin genelinin aynı tavra sahip olmadığını ifade etmemiz gerekir. Bu çalışmamızda genel yaklaşım üzerinde durulmuştur.

Farklı bir görüş veya yaklaşımdan dolayı bir kimseyi, grubu veya mezhebi belirli kalıplara sığdırmak yerinde bir davranış değildir. Nasıl ki, Hanbelîlerin, Eş'arîleri kelâm sıfatına yaklaşımlarından dolayı Cehmî ilan etmeleri isabetli değilse, aynı şekilde Hanbelîlerin, sıfatları olduğu gibi kabul etmelerinden dolayı Müşebbihe veya Haşviyye olarak tanımlanması o ölçüde isabetli değildir. Dolayısıyla her yorumu ta'til içerisinde değerlendirmek yerinde bir tutum değildir. Burada, Cehmiyye ve Mu'tezile'ye duyulan nefret hasebiyle her kelâmî yönteme başvuranın aynı yola çıkacağı düşüncesi yatmaktadır.

Ehl-i Hâdis'in veya Hanbelîyye'nin tepkisi, daha köklü olarak Kelâm İlmi'ne karşı çıkışın sonucuydu. Bu bakış açısına göre sıfatlara yaklaşım konusu Kelâm İlmi'ne dalmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu nedenle Kelâm İlmi'nin yöntemlerini benimseyip de ta'til ehlinden sayılmayan kimse olmamıştır. Ehl-i Sünnet içerisindeki ilk kelâmcılara karşı şiddetin dozunun daha fazla olması da bu nedenle açıklanabilir. Zira Ehl-i Hadîs'e göre Kelâmcılar, İslâm düşüncesinde olmayan birtakım düşünceleri İslâm düşüncesine sokmuşlardı. Kelâmcıların yoğun eleştirilere maruz kalmaları da bu bakımdan anlaşılabilir. Bu sebeple Hanbelî âlimlerin eserlerinde, İbn Küllâb ve Eş'arî, Mâtürîdî'den daha fazla yer almıştır. Eş'arî'nin hayatının önemli bir kısmını Mu'tezile içerisinde geçirmesi, Mu'tezile tarafından zulme maruz kalan Ahmed b. Hanbel taraftarları nezdinde önemli bir husustu. Bu nedenle Eş'ari'nin, Mu'tezilî düşünceden hiç geri dönmediğini savunanlar olmuştur.

Biz, bir kimsenin ispat ehlinden mi yoksa Muattıla'dan mı olduğunu tespit etmek için tek bir verinin yeterli olmayacağını düşünüyoruz. Bir kimsenin, sırf sıfatları farklı

tarzda ele aldığı için, hiç tasvip etmediği bir mezhep arasında zikredilmesi, kabul edilebilir değildir.

Bu çalışmada, Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Hanbelîyye'nin genel olarak tevhid düşüncesine, özellikle de Allah'ın isim ve sıfatlarına yaklaşımına değindik. Bu bağlamda Allah'ın isim ve sıfatlarında kabul edilen temel esasların, mezhepleri tasnif etmede nasıl araçsallaştırıldığına temas ettik.

Hanbelîlerin, mezhepleri tasnif ederken hareket noktası kabul ettiği mesele Allah'ın sıfatlarına yaklaşım meselesiydi. Bu bakımdan belli başlı kavramlar dâhilinde bu hususu temellendirmeye çalışmışlardır. Biz de buna bağlı olarak ayırıcı bir niteliğe sahip olan “ta‘til” ve “muattıla” kavramlarının anlam alanına değindik. Bunu yaparken, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere ilk dönem Hanbelîlerinin eserlerine müracaat ettik. Bunun yanında geç dönem Hanbelîler arasında zikredilen selefi anlayışın kurucusu arasında sayılan İbn Teymiyye'nin eserlerinden büyük ölçüde faydalandık ve Muattıla sayılan kimselere karşı yaklaşımların süreç içerisinde nasıl değiştiğini aktarmaya çalıştık.

Hanbelîyye'nin Muattıla olarak kabul ettiği kimselerin temel vasfı kelâm ilmiyle meşgul olmalarıydı. Kelâm ilmi, Allah'ın sıfatlarını izah etmede tevil yöntemini benimsediğinden Hanbelîler tarafından bu yaklaşım “ta‘til” olarak değerlendirilmiştir. Cehmiyye ve Mu‘tezile ile birlikte Ehl-i Sünnet kelâmcıları da bazen Muattıla bazen de Sıfâtiyye arasında kabul edilmiştir. Burada dikkat çeken husus, Ehl-i Sünnet kelâmcılarının Cehmiyye ve Mu‘tezile'ye karşı verdikleri mücadeleye rağmen yine de bazen Cehmîlikle suçlanmalarıydı.

Mihne süreci, Hanbelîyye'nin Mu‘tezile ve onlara yakın duran kimselere karşı tavrını belirlemiştir. Mu‘tezile ile özdeşleşen sıfatları inkâr düşüncesinin Ehl-i Sünnet kelâmcıları arasında farklı yollarla devam ettiğini düşünenler vardı. Çalışmamızda, bu düşüncenin sebepleri üzerinde de durduk.

Her mezhep belirlemiş olduğu esaslar üzerinden, Allah'ın sıfatlarını farklı başlıklar altında değerlendirmiştir. Bir mezhebin, tenzih dediği Allah inancına diğeri şirk inancı diyebilmiş, birinin tevhid dediğine başkası teşbih diyebilmiştir. Bu nedenle mezhepleri yalnızca Allah'ın sıfatlarına yaklaşım üzerinden tanımlamak genel geçer bir hükmü ortaya çıkarmada zorluk çıkarmaktadır.

Kısacası her mezhep, bir diğ er mezhebi tanımlarken kendine ait ölçütler kullanmıştır. Hanbelîyye mezhebi de g orece olarak daha dar ölçütler benimsemiş ve bunun üzerinden muhaliflerini tanımlamıştır. Hanbelî âlimlerin “ta‘til” kavramını dar  er eve de ğerlendirmesi, onların daha fazla kişiyi, grubu yahut mezhebi “muattıla” olarak tanımlamalarına sebebiyet vermiştir.

KAYNAKÇA

Abdullah, Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 290/903). *Kitâbü's-Sünne*. Beyrut: Darul-Kütübil-İlmiyye, 4. Basım, 2003.

Abdülhalim, İbn Teymiyye Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. *Der'ü Te'âruzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*. 11 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.

Abdürrezzak Bin Abdülmühsin El-Bedr. *El-Kavlü's-Sedid Ala Men Enkera Taksim Et-Tevhid*. Riyad: Dâru İbni Kayyım, 1994.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Er-Red 'ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye Fîmâ Şekket Fîhi Min Müteşâbihi'l-Ğur'an Ve Te'evvelethü 'alâ Ğayri Te'vîlih*. Riyad: Daru's-Sebat, 2003.

Askalani, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-. *Lisanü'l-Mizan*. 10 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002.

Bacuri, İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-Mürîd Ala Cevhereti't-Tevhid*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Bağdadi, Abdülkahir el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2018.

Batta, Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed Ukberi İbn. *El-İbane an Şeriatî'l-Firkatî'n-Naciye Ve Mücanebeti'l-Fırakî'l-Mezmume*. 9 Cilt. Riyad: Dârü'r-Raye, 1994.

Bedran, Abdülkadir b Ahmed b Mustafa ed-Dumi Abdülkadir. *El-Medhal İla Mezhebi'l-İmam Ahmed B. Hanbel*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.

Belhî, Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-. *Kitabu'l-Makalat Ve Meahu Uyunu'l-Mesaik Ve'l-Cevabat*. İstanbul-Amman: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER)-Darü'l-Feth, 2018.

Bulut, Zübeyir. *Hanbeli Akaid Sistemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2003.

Cemaa, Bedreddin ibn. *İlahi Sıfatlara Dair Teviller*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2010.

Çelebi, İlyas. “SIFÂTİYYE”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/503-505. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid ed-. *Er-Red Ale'l-Cehmiyye*. Kahire: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1. Basım, 2010.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi, 275/889. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 7 Cilt. Beyrut: Dar al-Alamiya, 2009.

Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahman Ebü'l-Yümn el-Uleymi. *el-Menhecü'l-ahmed fî teracimi ashabi'l-İmâm Ahmed*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1997.

Emiroğlu, Nagihan. “Bahrî Memlûkler Döneminde Hanbelî-Eşarî Münasebetleri”. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 458-470.

Ess, Josef Van. *ilmü'l-Kelâm ve'l-Müctema' fî Karnî's-Sânî ve's-Sâlisi li'l-Hicrî*. çev. Muhyettin Cemal Bedr - Rıza Hamid Kutub. 2 Cilt. Beyrut-Bağdad: Menşûrâtü'l-Cemel, 2008.

Eş'ari, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak. *El-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Riyad: Darü'l-Fazile, 2011.

Eş'ari, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak. *Makalatü'l-İslâmiyyin Ve ihtilâfû'l-Musallin*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 3. Basım, 1980.

Farabi, Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b Muhammed b Tarhan. *İhsa'ül-Ulum, İlimlerin Sayımı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990.

Faris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b Faris b Zekerıyyâ İbn. *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*. 6 Cilt. Beyrut: Dârul-Fikr, 1979.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı yayınları, 3. Basım, 2014.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *El-Kamusü'l-Muhit*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

- Gardet, Louis. *İslam Teolojisine Giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Görmez vd., Mehmet. *Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013.
- Hanbel b. İshak, Ebû Alî Hanbel b. İshâk b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 273/886). *Zikru Miḥneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Kahire, 2. Basım, 1983.
- Hurwitz, Nimrod. *Ahmed b. Hanbel ve teşekkülü'l-mezhebi'l-Hanbeli*. Beyrut: eş-Şebeketü'l-Arabiyye li'l-Ebhas ve'n-Neşr, 2011.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, 751/1350. *El-Cevabü'l-Kaḫḫ Limen Se'ele Ani'd-Deva'i's-Şaḫḫ*. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1. Basım, 1996.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, 751/1350. *Es-Savâiku'l-Mürsele Ale'l-Cehmiyye Ve'l-Muattıla*. Riyad: Dârul-Âsime, 1987.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, 751/1350. *İctimâ'u'l-cüyûşi'l-İslâmiyye 'alâ ğazvi'l-Mu'aḫḫıla ve'l-Cehmiyye*. Mekke: Dâru 'Âlimi'l-Fevâid, 2010.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, 751/1350. *İġâsetü'l- Lehḫân fi Mâsâyidi's-Şeytân*. Mekke: Dâru 'Âlimi'l-Fevâid, 2011.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Buġyetül-Murtâd Fi'r-Reddi Ale'l-Mütefelsife Ve'l-Karâmita Ve'l-Bâtiniyye Ehli'l-İlhâd Mine'l-Kâiline Bi'l-Hulûl Ve'l-İttihâd*. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 3. Basım, 2001.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Der'ü Te'âruzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*. 11 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Der'ü Te'âruzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahihi'l-Menkul*. 11 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahîhi'l-Menkul*. 11 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl Ve'n-Nakl Muvafakatu Sahihi'l-Menkul Li-Sarihi'l-Ma'kul Muvâfakatu Sarihi'l-Ma'kul Lis-Ahîhi'l-Menkul*. 11 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Mecmuu Fetava*. 37 Cilt. Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Mecmuu Fetava*. 37 Cilt. Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Mecmuu Fetava*. 37 Cilt. Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Mecmuu Fetava*. 37 Cilt. Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Mecmuu Fetava*. 37 Cilt. Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Mecmuu Fetava*. 37 Cilt. Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Mecmuu Fetava*. 37 Cilt. Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Mecmuu Fetava*. 37 Cilt. Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, 728/1328. *Mecmuu Fetava: Kitâbü't-Tefsir*. 37 Cilt. Medine: Vizaretül-Evkaf veş-Şuunil-İslamiyye, 2004.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim İbn. *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye*. 9 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim İbn. *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye*. 9 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986.

İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *El-Muntazam Fî Tarihi'l-Müluk Ve'l-Ümem*. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, 630/1233. *El-Kamil Fi't-Tarih*. 11 Cilt. Beyrut: Dâr al-kutub al-İlmiyya, 1987.

İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2016.

İsfahani, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-. *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsferayini, Ebü'l-Muzaffer el-. *Et-Tefsir Fi'd-Din Ve Temyizü'l-Fırkati'n-Naciye Ani'l-Fıraki'l-Hâlikin*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.

İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik: İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 6. Basım, 2017.

Kasımı, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kāsım ed-Dımaşkî (1866-1914) el-. *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*. Beyrut: Müesseseti'r-Risâle, 1. Basım, 1979.

Kavsi, Müfrih b Süleyman el-. *Selefilik: Tanımı, Tarihi, Alanları, İlkeleri Ve Özellikleri*. İstanbul: Guraba Yayınları, 2. Basım, 2013.

Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn. *El-Bidâye Ve'n-Nihaye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1990.

Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn. *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim Tefsiru İbn Kesir*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1999.

Kırbaşoğlu, M. Hayri. *Ehli- Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*. Ankara: OTTO, 2011.

Koca, Ferhat. *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed Bin Hanbel: Hayatı, Görüşleri ve Mezhebi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Basım, 2008.

Koca, Ferhat. *İslam Düşüncesinde Selefilik*. Ankara: Ankara Okulu, 2016.

Koç, İsa. "Hanbelilik ile Küllâbilik Arasındaki İlişki". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2020), 503-537.

Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

Kubat, Mehmet. *İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2017.

Kubat, Mehmet. *Malati ve Kelamî Görüşleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.

Kutlu, Sönmez. *Selefilğin Fikri Arkaplanı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.

Lalekai, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b el-Hasan b Mansur et-Taberi. *Şerhu Usuli i'tikadi ehli's-sünne ve'l-cemaa mine'l-kitâb ve's-sünne ve icmai's-sahabe ve't-tabiin min ba'zihim*. 5 Cilt. Riyad: Dar Şuûn'l-İslâmiyye, 2003.

Laoust, Henry. *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.

Makdisi, George. *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2019.

Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî İbn. *Lisânü'l-Arâb*. Kahire: Dârü'l-mâârif, 2007.

Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrerem b Ali el-Ensârî İbn. *Muhtasaru Tarihi Dimaşk Li-İbn Asakir*. 31 Cilt. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1984.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Kitabü't-Tevhid*. Beyrut-İstanbul: Dâru Sâdır-İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001.

Mavil, Hikmet Yağlı. "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar". *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2015), 175-193.

Melchert, Christopher. *Sünni Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*. İstanbul: Klasik, 2018.

Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed İbn. *Kitâbü't-Tevhid*. 3 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1989.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *El-Câmiu's-Sahîh*. 2 Cilt. Riyad: Dâr Taybe, 2006.

Nesefî, Ebü'l-Muin Meymun b Muhammed b Muhammed el-Hanefi. *Tebsiratü'l-Edille Fî Usuli'd-Din*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993.

Neşşâr, Ali Sâmî. *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî Fî'l-İslâm*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 2015.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

Özaşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı Ve Haşeviye Olgusu*. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2015.

Sa'dî, Ebu Abdurrahman b Nâsır b Abdullah b Nasır. *Teysirü'l-Kerimi'r-Rahman Fî Tefsiri Kelami'l-Mennan*. Riyad: Dârüsselâm li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2002.

Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 7. Basım, 2017.

Seffarini, Ebü'l-Avn Şemseddin Muhammed b Ahmed b Salim. *Levamiü'l-Envari'l-Behiyye Ve Sevatü'l-Esrari'l-Eseriyye; Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî Akideti'l-Fıraki'l-Marziyye*. 2 Cilt. Dimaşk: Müessesetü Mektebeti'l-Hafîkayn, 1982.

Sekkaf, Alevî b Abdülkadir. *Sıfatullah Azze ve Celle: El-Varide Fî'l-Kitâb ve's-Sünne*. Riyad: Dârü'l-Hicre, 2005.

Siczi, Ebu Nasr Ubeydullah b Said b Hatim Ebu Nasr. *Risaletü's-Siczi İla Ehli Zebid Fî'r-Red Ala Men Enkera'l-Harf Ve's-Savt*. Riyad: Darü'r-Raye, 1993.

Sinanoğlu, Mustafa. "MUATTLA". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/330-331. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2016.

Sübki, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi. *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*. 10 Cilt. Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1964.

Sülemî, Abdürrahim b. Samâyil es-. *Hakikatü't-Tevhîd Beyne Ehli's-Sünne Ve'l-Mütekellimin*. Mekke: Câmîatü Ummü'l-Kurâ, 2006.

Şehristani, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim. *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014.

Şehristani, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim. *Nihayetü'l-Ikdam Fî İlmi'l-Kelam*. Kahire: Mektebetu's- Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.

Tahhan, Mahmud. *Yeni Hadis Usulü, Teysiru Mustalahi'l-Hadis*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.

Temîmî, Muhammed b Halife et-. *Makalatü't-ta'til ve'l-Ca'd b. Dirhem*. Riyad: Edvau's-Selef, 1997.

Temîmî, Muhammed b. Halife et-. *Mu'tekadu ehli's-sünne ve'l-cemaa fî Tevhid-i esma ve's-sıfat*. Riyad: Edvau's-Selef, 1. Basım, 1999.

Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim İbn. *El-İstikame*. 2 Cilt. Riyad: İdaretu's-Sekafe ve'n-Neşr, 1991.

Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim İbn. *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye*. 9 Cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986.

Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn. *Şerhu'l-Akideti'l-İsfahaniyye*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1995.

Topaloğlu, Bekir. "RAB". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/372-373. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Toru, Ümüt. "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 259-292.

Useymî, Allame Muhammed b. Salih el-. *İsim ve Sıfat Tevhidinde Temel Kaideler*. çev. Mustafa Öztürk. İstanbul: Guraba, 2011.

Useymî, Muhammed b Salih. *Şerhu'l-Akideti'l-Vasıtiyye*. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 2000.

Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.

Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn Ebû. *Tabakatü'l-Hanabile*. 3 Cilt. Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifal, 1999.

Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn Ebû. *Tabakatü'l-Hanabile*. 3 Cilt. Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifal, 1999.

Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, 748/1348. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l Meşâhîr Ve'l-A'lâm*. 52 Cilt. Beyrut: Dâr el-Kitab el-Arabi, 1990.

Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1982.

Zehra, Muhammed Ebu. *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2019.